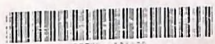

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय जि. अ. द्य
सं. क्र. १७६६

REFBK-0004092

REFBK-0004092

577

10. ~~33~~
962

सामराज

(चर्चात्मक निबंध)

— लेखक —

दत्तात्रय सीताराम पंगु, एम्. ए.

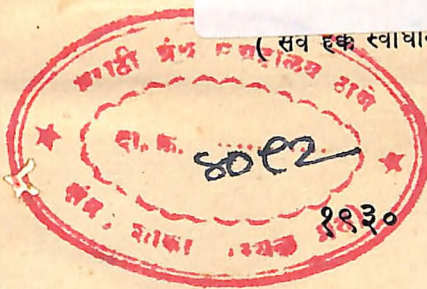
मराठीचे प्रोफेसर,

राजाराम कॉलेज कोल्हापूर.

REFBK-0004092

REFBK-0004092

आर्यभानु प्रेस, कोल्हापूर.]

[किंमत १२ आ

सं. १९
- १७९९

माझे पितृतुल्य पितृव्य

श्री० भाऊसाहेब पंगु वकील

यांस

सादर समर्पण.

—लेखक.

दोन शब्द.

रुक्मिणीहरण काव्य हे जरी विश्वविद्यालयीन उच्चपदवीच्या अभ्यासक्रमांतील एक क्रमिक पुस्तक असले, तरी या सुंदर काव्याने इतर महाराष्ट्रीय रसिक वाचकांचेही लक्ष आपलेकडे वेधून घेतले आहे. गेल्या तीन वर्षांत यावर प्रचलित मराठी मासिकांतून सारखा उहापोह होत असून, खाली दिलेल्या गृहस्थांनी यामध्ये प्रामुख्याने भाग घेतला आहे:-

प्रो. वा. म. जोशी (वि. वि. १९२७ जानेवारी, मार्च.)

प्रो. द. सी. पंगु, (रत्नाकर १९२७ मार्च; वि. वि. ५९।९)

प्रो. चिं. वि. जोशी (वि. वि. १९२७ फेब्रुवारी.)

श्री. दि. ना. पुरंदरे [वि. वि. १९२७ आगस्ट.]

श्री. प्र. धों. कानिटकर [वि. वि. ५९।७, ३; भा. इ. सं. मं.

त्रै. ९।१; मुमुक्षु वर्ष ८--सामराज कवीचा

काल लेखांक १, २, ३; शामगुसाई,

शामभट आर्वीकर व सामराज.]

श्री. गो. रा. राजोपाध्ये (मुमुक्षु वर्ष ८--जून; डिसेंबर, —

सामराज कवीविषयी चर्चा, मुमुक्षु वर्ष

९।३.]

या नंतर सामराजावरील आपले लेख एकत्र करून छापण्याची बुद्धि होऊन, श्री. प्र. धों. कानिटकर यांनी ' रुक्मिणी हरणानिरीक्षण ' या

नांवाची एक 'पुस्तिका' प्रसिद्ध केली, व ती प्रस्तुत आमचा निबंध पुरा होत असतांच आह्मांस मिळाली. 'पुस्तिके'चे समग्र वाचन केल्यावर आमचें मन उद्वेगानें व सात्विक संतापानें भरून गेलें. कारण रा. कानिटकरानीं स्वतः सोडून वर दिलेल्या गृहस्थांपैकीं कोणाचेंच ऋण कबूल न करतां, सामराजावरील आज पर्यंतच्या सर्व अभ्यासाचा टेंभा आपणच मिरविला आहे. त्यानीं वरील गृहस्थांचे पाठभेद व अर्थ उपेक्षणीय ह्मणून सोडले असते, तर त्याबद्दल त्यांस कोणीच दोष दिला नसता. पण दुसऱ्यांनीं सुचविलेले अर्थ आपले ह्मणून छातिठोकपणानें देऊन त्यांच्या सारख्या न्यायाधीशानें केलेलें वाढ्याचौर्य सर्वथा निंद्य होय. एकट्या वामनराव जोश्यांचीच कामगिरी कांहीं अंशीं मान्य असल्याचें रा. कानिटकरानीं, त्यांचे आभार मानून दर्शविलें आहे. पण इकडे वामनरावांचेच 'वाळे' 'कर्णेजय' इ. पाठभेद व 'पूर्वी'चा अर्थ, अशा गोष्टी त्यानीं चोरल्या आहेत. प्रो. वामनरावांचाच उडत उडत उल्लेख करण्यांत कदाचित् यांचें साहित्य संमेलनांचें अध्यक्षपद कारणीभूत झालें असेल. इतर लोक पडले गरीब! बाहला, सरीसृपी, इ. शब्दांच्या अर्थचौर्याबद्दल प्रो. चिं. वि. जोशी कानिटकरासारख्या न्यायमूर्तीवर थोडेच खटला भरणार आहेत! आमच्या संबंधींही रा. कानिटकरांचें धोरण वरील प्रमाणेंच आहे. पण आमच्या जवळ थोडा लेखी गुरावा आहे, हें रा. कानिटकर विसरले असतील. वि. वि. वर्ष ५९।७ मध्ये रा. कानिटकरानीं १ 'वागेति, ज्यांच्या अतिसंचरू ना;' २ 'पांच्या'; ३ 'वेमातुरी व्यर्थच चक्र वीवरे;' ४ भसेंसी; ५ डावीत डावेस महा हत्यारें; ६ ग्रंथोग्रंथी निदिती नित्य निद्रा; ७ शिवेल आकस्मिक काय याला; ८ सोपशाला अपारा; या स्थलांबद्दल शंका प्रत्येकांपुढें प्रश्नचिन्ह

देऊन मांडल्या होत्या. त्यांचा परिहार आर्क्षी वि. वि. ५९।९ मध्ये शक्य-
नुसार केला. त्यांत ७ व्या शंकास्थलासंबंधी “ मला वाटते कानिटकर
यांच्या सूचनेतच तीन कर्णकटु ‘क’ कार येतात. त्यांचा उद्देश
कोणीकडून कांहीं तरी चूक काढण्याचा तर नाहोना ! ” असे आर्क्षी
लिहिले होते. यावर श्री. कानिटकरांनी आम्हांस जे खासगी पत्र लिहिले,
ते यावेळी फार उपयोगी असल्याने, त्याची खरी नकळ खाली देत आहोः-

श्री.

भोर,

ता. ४।१०।२८

श्री. प्रो. द. सि. पंगु. कोल्हापूर.

कृ. सा. न. वि. वि. आपला परिचय नाही तथापी पत्र पाठवीत
आहे, त्याबद्दल माफी असावी. वि. ज्ञा. विस्तारातील आपला लेख
पाहिला. (१) सोपशाला (२) पांच्या (३) नित्य निद्रा (४)
चेमातुरी यांबद्दलचें विवेचन मान्य आहे. काक- काय- काग- यासं-
बंधी माझ्या लिहिण्याचा आपणास राग आल्याचें दिसतें. परंतु केवळ
चर्चेकरितां देविक दृष्टीनें नवेहे- मी आपलें मत मांडलें आहे. हेतूचा
विपर्यास होऊ नये.

डावीत डावेसम हा हत्यारे । या ओळीचा पाठ “डावीत डावेस महा
हत्यारे ” असा मी प्रो. पोतदार यांजकडे पाठविला आहे. ‘ डाव ’ ह्यणजे
‘ कवरपट्टा ’ असा कानडी शब्द असल्याचें प्रो. पोतदारांनीं सांगितलें. रु.
ह. काव्यांत कानडी शब्द आहेत असे त्यांचे ह्यणणें आहे. भसेसी, नोप,
वगैरे शब्दासंबंधी या दृष्टीनें विचार करावा. आपण कानडी प्रांतीं आहात
यामुळे आपणास ती गोष्ट सुलभ आहे. आपणास कांहीं कानडी शब्द

कळ्यात कुपेने मला कळवावेत. सामराजाच्या काला संबंधी आपण लेख प्रसिद्ध करावा अशी विनंति आहे. क. लो. क. हे. वि.

आपला अपरिचित,

(सही) प्रल्हाद धोंडो कानिटकर.

वरील पत्रांत रा. कानिटकरांनी (१) सोपशाला (२) पांच्या (३) नित्यानिद्रा (४) वेमातुरी, यांच्या आह्मी केलेल्या विवेचनास मान्यता दिली आहे. पण आपल्या ' पुस्तिकेंत ' ' पांच्या ' व ' वेमातुरी ' यांचे आह्मी दिलेले अर्थ आपलेच हणून आपले आहेत, व ' सोपशाला ' व ' नित्यानिद्रा ' याबद्दल पुनः शंका प्रदर्शित केली आहे. जी गोष्ट एकदा मान्य होते, तीच पुनः शंकित हणून ठरते हें कसे? ' वेमातुरी ' ची परिभाषा जर कोणत्याही तर्कशास्त्रांत सांपडेल " तर मग ती त्यांना वि. वि. ५९१७ हा लेख लिहितांना कोठेच कशी सांपडली नाही ?

रुक्मिणीहरणांत कानडी शब्द असल्याचें प्रो. पोतदारानी प्रथमतः उघडकीस आणलें असे वरील पत्रावरूनच समजतें. असें असतां त्यांचा नामनिर्देश न करतां त्यांचे श्रेय लाटण्यासारखा दुसरा लघिमा कोणता ? रा. कानिटकरांनी ' पुस्तिकेंत ' सामराजावर लिहिलेले आपले लेख प्रसिद्ध केले ना ? ते तरी सर्व प्रसिद्ध केले का ? मग " श्यामगुसाई शामभट आर्वीकर व सामराज ' हा त्यांचा लेख ' पुस्तिकेंत ' कोठे दिसत नाही ? पण त्यांतलें इंगित निराळें आहे. कारण त्या लेखाचा ' पुस्तिकेंत ' समावेश केला असता, तर श्री. राजोपाध्ये यांच्या नांवाचा उल्लेख करावा लागला असता, व तो तर कानिटकरांना नको होता. कारण मग दुसऱ्यांनी काहीं केलें नसून मीच सर्व केलें

असें त्यांना कसें भासवितां आलें असतें? आमच्या मते प्रकाशकार्नी तरी आपल्या बडिलास या बाबतीत सख्ख घाबरास पाहिजे होता. कारण 'विलापिका' हा शब्द प्रथमतः कोणी शोधून काढला या बदल 'ज्ञानप्रकाश'चे रकाने भरून ज्याचें श्रेय त्यांस देण्याची बुद्धि त्यांनीं पूर्वीं व्यक्त केली होती. शिवाय ज्या ७८८ सदाशिव, या घरांतून सदर 'पुस्तिका' प्रसिद्ध झाली, त्या घरांत राहणारे गुरु. प्रो. चाफेकर यांनींही रा. कानिटकरांची या संबंधी थोडी कानउघाडणी करावयाची होती. पण त्यांनींही मूकवृत्तीचा अवलंब कां केला हें चिंत्य आहे. महाराष्ट्रांतही रा. कानिटकरांसारखे प्राचीन वाङ्मयावर श्रम घेणारे विद्वान् फार थोडे, पण त्यांच्या सारख्यानींच वर, वर्णिलेला प्रकार आरंभिल्यास वाङ्मयांत पावित्र्य तें काय राहिलें?

असे; प्रस्तुत आमचा निबंध आह्मी अत्यंत घाईनें काढीत आहो. केवळ कांहीं मित्र मंडळींच्या प्रोत्साहनानेंच हा छापण्याचें आह्मी घाडस केले. यांत पुष्कळ गोष्टी अपुऱ्यां राहून मुद्रणदोषही बोकळले आहेत, याची जाणीव आह्मांस आहे. हा निबंध लिहितांना रुक्मिणीहरणावर ज्यानीं ज्यानीं आतांपर्यंत लिहून वाङ्मयकार्य केले आहे, त्या सर्व विद्वानांच्या नांवांचा आह्मी योग्यस्थलीं स्पष्ट उल्लेख केला आहे. ज्यांच्या संबंधीं तसा उल्लेख राहिला असेल, त्यानीं तो आमच्या निदर्शनास आणल्यास, आह्मी त्या चुकीची दुरुस्ती करूं.

हा निबंध लिहावयास लावण्याचें बहुतेक सर्व श्रेय माझे मित्र प्रो. माधवराव पटवर्धन यांना आहे. रु. हरणांत येणाऱ्या, विशेषतः तिसऱ्या सर्गांत येणाऱ्या फार्शी शब्दांचे अर्थ त्यानींच मला मुक्कर करून

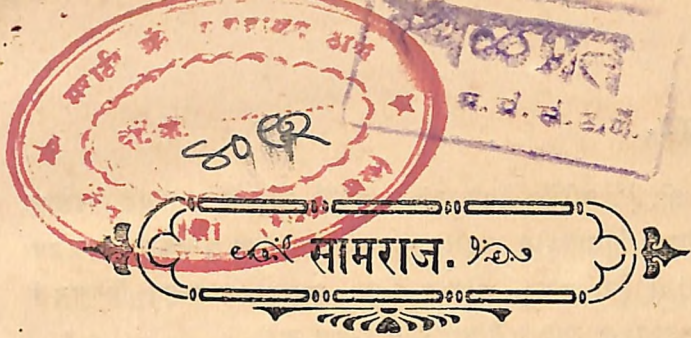
सांगितले. 'भ्यानवंद्, बेसर, तेजी, चौपर् बाफता, साहिव्या, इ. फाशी व आरबी शब्दांच्या व पुंड्र, सुरंग इ० संस्कृत शब्दांच्या अर्थाबद्दलचें श्रेय प्रो. पटवर्धनानाच असून, याबद्दल आम्हीं त्यांचे अत्यंत ऋणी आहो. त्याचप्रमाणे आमचे शिष्य रा. रं. कृ. चिंचलीकर सी. बी. ए. व दि. रा. कुलकर्णी, ज्यू. बी. ए. यानीं वेळोळीं जी मदत व सोत्साहन दिलें त्याबद्दल आम्हीं त्यांचें आभारी आहो.

अगदीं थोड्या अवधीत व जिवापाड श्रम घेऊन हा निबंध सुवक व सुंदर छापून दिल्याबद्दल, आर्यभानु छापखान्याचे व्यवस्थापक श्री. मोहिते व त्यांची इतर मदतनीस मंडळी स्तुतीस पात्र आहेत. या सर्वांचे आभार शब्दांनी व्यक्त करण्यासारखे नाहींत.

पंगुवाडा, कोल्हापुर. }
२०।३।३०

दत्तात्रय सिताराम पंगु.

मराठी भाषेतील महाकाव्यांच्या व खंड-काव्यांच्या अपूर्व संग्रहाची जाणीव महाराष्ट्राला बरेच दिवस नव्हती. नवनीतांत रघुनाथपंडितांच्या नल--दमयंतीस्वयंवराचा अंतर्भाव झाल्यामुळे, तेवढेच काव्य वाचकांना विशेष परिचयाचें झालें. हें एकच काय तें नांव घेण्यासारखें काव्य मराठींत निर्माण झालें, अशी रसिकांची कल्पना होती असें दिसतें. 'काव्यसंग्रहां'त प्रसिद्ध झालेल्या आनंदतनयांच्या सीतास्वयंवराची किंवा 'महाराष्ट्रकवी'तून प्रसिद्ध झालेल्या नागेशकृत सीतास्वयंवराची मातब्बरी न वाटल्यामुळे हे काव्यग्रंथ आजपर्यंत अनभ्यसित स्थितीत राहिले. आज ज्या कवींचा परिचय करून द्यावयाचा आहे, त्यांच्याही नशिबी हेंच लिहिलें होतें. सामराजाचें रुक्मिणीहरण, कै० भाव्यांच्या 'महाराष्ट्रकवी'तून शके १८२७मध्ये प्रसिद्ध होऊनही त्याबद्दलचें रसिकांचें औदासिन्य तप सव्वा तप कायमच राहिलें. पण त्याचें नष्टचर्य संपण्यास एक मोठें कारण झालें. मुंबई विश्वविद्यालयाच्या उच्च पदवीच्या परीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत मराठी भाषेस स्थान प्राप्त झाल्यामुळे चांगल्या क्रमिक पुस्तकांची वाण भासूं लागली, व प्राचीन काव्यांचा पुनरुद्धार होण्याची वेळ आली. याच सुमारास प्रो. तुळपुळ्यांनीं रुक्मिणीहरण काव्याची पुस्तकरूपानें आवृत्ति प्रसिद्ध करून वरील उणीव भरून काढण्याचें पुण्य पदरी घेतलें, व विश्वविद्यालयानेंही हें

सामराज.

काव्य बी. ए. परीक्षेस नेमून त्यांच्या श्रमाचें चीज केलें. यापुढें विद्वानास व विशेषतः विद्यालयीन महाराष्ट्रभाषाध्यापकांस या पुस्तकाचा बळजवरीनें कां होईना कसून अभ्यास करावा लागला, व प्रस्तुत विवेचन हें याचेंच दृश्यफल आहे असें ह्याणभ्यास हरकत नाहीं.

आधारभूत ग्रंथ.

आमचे सर्व धर्मग्रंथ किंवा पुराणेतिहासग्रंथ संस्कृत भाषेंत असल्यामुळें संस्कृतानभिज्ञ जनतेस ते सुलभ करून देणें आपलें आद्य कर्तव्य आहे असें आमचे प्राचीन मराठी कवी समजत असत. पुराणेतिहास ग्रंथांत महाभारत, रामायण, व भागवत या तीन ग्रंथांस विशेष महत्व दिलें जातें. महाभारतांत तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, नीति, काव्य इत्यादिकांचें मिश्रण झालें आहे. रामायणांत रामचरित्राच्या मिषानें भाक्ति, कर्तव्य, पराक्रम, काव्य व महाभागवतांत श्रीकृष्णचरित्रमिषानें भाक्ति, पराक्रम, शृंगार अर्थात् काव्य इत्यादि विषय आले आहे. या ग्रंथांना मराठी पेहराव चढवितांना आमच्या कित्येक कवींनी त्यांची आमूलाग्र रूपांतरें केलीं, तर काहींनी त्यांतील काहीं विशिष्ट अंगावरच भर दिला. श्रीज्ञानेश्वरएकनाथासारख्या तत्त्वज्ञानी कवींनी अनुक्रमें महाभारताच्या व भागवताच्या तत्त्वज्ञानावरच जास्त नजर देऊन त्यांतील अनुक्रमें भगवद्गीता व एकादशस्कंद यावर रसाळ टीका केल्या. रसिक व सहृदय मनुष्यास व विशेषतः कवीस तत्त्वज्ञानात्मक विषय तितकेसें रुचत नाहींत. अवचित सुतकाशी, नागेश, विठ्ठल, सामराज यांचें लक्ष वरील महाग्रंथांच्या काव्यांगाकडेच वेधलें गेलें. त्यांनी त्यांतून आपल्या रसिक-

वृत्तीस साजेसे प्रसंग निवडून काढले. असे प्रसंग अर्थात् स्वयंवरप्रसंग किंवा त्यावेळच्या राक्षसविधीस अनुसरून वधूहरणप्रसंग याशिवाय दुसरे कोणते असणार ? अवचित सुतकाशीनें महाभारतांतर्गत द्रौपदीस्वयंवर-प्रसंग हा आपल्या काव्याचा विषय केला, नागेशानें रामायणांतील सीता-स्वयंवर निवडलें. सामराज तर महाभागवतांतर्गत रुक्मिणीहरणप्रसंग आपण आधारास घेतला असें स्वमुखानें प्रतिपादितो. पहा:—

जे बोलिली भागवतीं पुराणी

× × ×

पवित्र हे कृष्णकथा रसाला.

रुक्मिणीहरण किंवा रुक्मिणीस्वयंवर हा विषय प्राचीन मराठी कवींचा इतका आवडता दिसतो कीं, याच विषयावर १६ कवींनीं काव्यें लिहिल्याचें प्रो. तुळपुळे आपल्या प्रस्तावनेंत सांगतात, व तितकीच काव्यें महानुभावपंथीय कवींनीं लिहिल्याचें विधान रा. वामन नारायण देशपांडे करतात. रुक्मिणीहरणाचा कथाभाग भागवत दशमस्कंद ५२-५३ या अध्यायांत येतो. या दोन अध्यायांतील जरूर ते भागच आमच्या कवीनें आपल्या उपयोगास घेतले आहेत. सुदेव ब्राह्मणाचा द्वारकेत झालेला सत्कार, श्रीकृष्णवर्णितब्राह्मणमहत्त्व, रुक्मिणीपत्रिका, श्रीकृष्णाचें कुंडिनपुरागमन, कुंडिनपुरांतील समारंभ, शिशुपालाचें कुंडिनपुरागमन, सुदेव ब्राह्मणास द्वारकेहून परत येण्यास वेळ लागल्यानें रुक्मिणीच्या मनांत उत्पन्न झालेली विचारपरंपरा, बलरामकृष्णसन्मान रुक्मिणीचें अंबालयागमन, रुक्मिणीस्वरूपवर्णन व हरण इत्यादि कवीनें

सामराज.

वर्णिलेल्या गोष्टींना महाभागवतांत आधार सांपडतो. याशिवाय पंच-
काव्ये, सुभाषितग्रंथ व पूर्वकालीन मराठी कवींची रचना यांचाही
आधार सामराजानें घेतला होता असें स्पष्ट दिसतें. पहा:—

साहित्यस्वारस्य समस्त वेंचे । शब्दोदधीचे निवडून वेंचे ॥

×

×

×

विस्तारिली जे पुरुषीं पुराणीं.

रुक्मिणीहरणांतील द्वारकावर्णनास व कृष्णदर्शनार्थ पौरात्रियांच्या
उडालेल्या धांदलीस अनुक्रमें भागवत स्कंद १० अध्याय ५० व ४१ हे
आधार असूनही कवीनें अनुक्रमें माघकाव्य सर्ग ३, व माघकाव्य सर्ग १३
श्लो. ३१-४८, नैषधचरित्र सर्ग १५, रघु० ७ श्लोक ५-१२, यांतील
वेंचे व तसेच रुक्मिणीसौंदर्यवर्णनास व चंद्रोदयवर्णनास अनुक्रमें
सुभाषितें, रसमंजिरी व नैषधचरित्र ४ यांतील भाग उपयोगिले अस-
ल्याचें रा. प्रल्हाद धोंडो कानिटकर यांनी दाखविलें आहे. (पहा-वि.
वि. ५९।३) दुसऱ्या सर्गांत आलेल्या रुक्मिणीच्या आईच्या दोहद-
लक्षणाचें वर्णन रघु. सर्ग ३ वरून घेतल्याचें कोणाही संस्कृतज्ञास समजण्या-
सारखें आहे, व याचा उल्लेख प्रो. तुळपुळ्यांनी केलाच आहे. या
प्रसंगांशिवाय रुक्मिणीची मदनावस्था व कृष्णाभ्युत्थान या वर्णनांवर
कादंबरीतील महाश्वेताकथेची व शूद्रकाभ्युत्थानाची छाया पडली आहे
असें आह्मांस वाटतें. सुदेवपत्नीवर्णन, सासरीं जाताना रुक्मिणीस तिच्या
आईनें केलेला उपदेश, लग्नसामग्री वर्णन, आनंदलंतिका व शृंगारकलिका
हे दासीद्वय, सामराजांच्या स्वतंत्र कल्पनाशक्तीपासून निर्माण झालें आहे.

काव्यचर्चा.

काव्याचें स्वरूप वर्णन करतांना त्याची तुलना नेहमी मानवस्वरूपाशी केली जाते. मनुष्यास जसे आत्मा, शरीर, गूण, अवगूण, अलंकार इ. असतात, तद्वतच काव्यास रस, शब्दार्थ, ओज, प्रसाद, माधुर्य, श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्व, शब्दालंकार व अर्थालंकार इत्यादिकांची अपेक्षा असते. या सर्वांत रसास विशेष महत्त्व दिलें जातें, व त्याची निष्पत्ति होणें हें आणखी एका शक्तीवर अवलंबून असते. ही शक्ति ह्यणजे प्रतिभा होय. नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणें प्रतिभेच्या लक्षणावरही आमच्या संस्कृतसाहित्यशास्त्रज्ञांनीं रणें माजविली आहेत. कोणी तिला नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धि ह्यणतात तर कोणी तिला 'कवित्वत्रीजरूपसंस्कार' असें ह्यणतात. पण याहीपेक्षां प्रतिभेचें खरें स्वरूप वर्णन करतांना अग्निपुराणानें " कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा " असा कवित्व व शक्ति यांत सूक्ष्म भेद काढला आहे. हा भेद विचार करण्यासारखा आहे. कवित्व करण्याची हौस प्रत्येकास होते, पण त्यांत शक्ति, नाविन्य किंवा कल्पनास्वातंत्र्य आहे किंवा नाही हें पाहणें रसिकांचें कर्तव्य आहे. ज्या काव्यांत ती शक्ति नाही तें सगुण, सालंकार असूनही सरस, अतएव परिणामकारी होत नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

रुक्मिणीहरण काव्याचा या दृष्टीनें विचार केल्यास त्यांत दोन रसांचा परिपोष झाल्याचें दिसून येतें. अगोदरच कृष्णकथा ही शृंगार व वीररसप्रधान असल्यानें तदनुषंगानें ते रस आमच्या काव्यांत आल्यास फारसें नवल नाही. याबद्दलचें बरेंचसें श्रेय जरी सामराजाच्या आधारभूत ग्रंथकारांकडे जातें, तरी त्यानें हे प्रसंग विशेष खुलविले आहेत यांत शंका नाही.

सामराज.

लेकी सुनाही भुलवील गोऱ्या ।

x x x

हल्लुच जंव पलंगीं कृष्ण येवोनि बैसे
मुकुलित तंव होती हे इचे नेत्र तैसे ।
क्षणभरि निज अंकीं भीमकी बैसविळी,
मुखकमलिं तियेच्या स्वीय तांबूल घाली,

x x x

रथारूढें कृष्णें शिथिल भुजबंधें कंवळिली
कृशांगी सत्कारें करुन निज अंकीं बसविली ।

यामध्ये उत्तान शृंगार व

जाळी तिला चंदन, चंद्रवाळा । घडी घडी विव्हळ होय बाळा ॥

x x x

सरीसृषी होय सरी गळांची । झाली असे शेजही इंगळाची ॥

x x x

व्यजनपवनयोगें होतसे हा उवारा ।

या रुक्मिणीमदनदशावर्णनांत विप्रलंभशृंगार व्यक्त झाला आहे.
रुक्मिणीच्या या दोनदा आलेल्या वर्णनांत अनंगाच्या दहा दशा क्रमानें
सांगितल्या आहेत. श्रीकृष्णाचें वर्णनही शृंगार व वीररसयुक्त आहे.

जया सिंहा मत्तद्विरदकरटस्फोटन घडे ।

तयाला जंबूकापसददमनीं संकट पडे ।

x x x

त्या वीरवृंदातुन जाय तैसा
शृंगाल संघातुन सिंह जैसा.

अशा नित्य परिचित ओळींतून श्रीकृष्णास दिलेल्या सिंहाच्या व त्याच्या शत्रूस दिलेल्या शृंगालाच्या उपमेवरून त्याची वीरवृत्तीच वर्णिली आहे.

या दोन रसाव्यातिरिक्त आपली भगवद्भक्ति कवीस या काव्यरचनेच्या स्वरूपानें लोकनिदर्शनास आणावयाची होती. कारण,

अगत्य नाहीं जनरंजनाचें । लागे तुजें ध्यान निरंजनाचें ।

आराधनी अन्य उपाय नाहीं ; समर्पितो याच उपाय नाहीं ॥

असा प्रस्तुत काव्य लिहिण्याचा आपला हेतु त्यानें जाहीर केला आहे. संस्कृत कवींनीं भक्ति असा दहावा रस मानलेला नाही. रतिस्थायिभावांतच त्याचा अंतर्भाव त्यांनीं केल्याचें दिसतें. सर्व संतवाङ्मय भक्तिमय असल्यामुळे भक्ति असा निराळा रस मानावा असें खुद्द वामनपंडितांचेंही मत होतें. पण या मुद्द्याचा समाधानकारक निकाल अजून लागला नाही.

काव्यगुणांकडे वळल्यास सामराजामध्ये ओज, प्रसाद, व माधुर्य हे गूण कमीअधिक प्रमाणांनं दृष्टीस पडतात. ओजाची व्याख्या ' ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ' अशी विश्वनाथानें दिली आहे. मनाच्या या स्थित्यंतरास वीर, बीभत्स, व रौद्र हे रस अनुकूल असून कठोर व्यंजनें-शकार पकार, समासबहुलत्व इतक्या वर्णसमूहांची त्यांस अपेक्षा असते. रुकिमीहरणांत वीररस असावा तसा उत्कट नाही. ' विद्यावयद्रविणरूप-गुणौघधामा, विविधविषयतृष्णादुर्निवारप्रवाहीं, आतिनिगूढपराशयसूचिके, कनककेतकिर्गर्भगाभा, दुरितचयपाथोनिधि, असे लांब लांब समास जरी येथे

सामराजः

दिसले तरी एकंदर काव्याच्या घटनेमध्ये औजोऽनुकूल भाषेचें औद्धत्य दिसून येत नाहीं, व ह्यणूनच या काव्यांत उत्कट ओजस्वीपणा आहे असें वाटत नाहीं. दुसरा गुण जो प्रसाद त्याचें लक्षण असें कीं, तो सर्व रसानुसारी असून, त्यायोगानें काव्य उच्चारतांच तत्प्रतीतीनें मनःपटावर तदर्थ्याचा विस्तार होऊन इच्छित रसाची निष्पत्ति तत्क्षणींच होते. रुक्मिणीहरण काव्याकडे या दृष्टीनें पाहिल्यास त्यांत प्रसाद भरपूर भरला आहे हें तत्क्षणीं कळून येतें. कारण या काव्याचा असा कोणताही भाग नाहीं कीं, ज्याचा अर्थ एकदम लक्षांत येत नाहीं. सर्वसुलभता हा या काव्याचा विशेष असल्यामुळें सोप्या शब्दांत वर्णिलेली शृंगारादिरसवर्णनें प्रासादिक आहेत असें ह्यणण्यास मुळांच प्रत्यवाय वाटत नाहीं. माधुर्याची व्याख्या वरील साहित्यास्त्रज्ञानें “चित्तस्य द्रवीभूतमयो ल्हादो माधुर्यमुच्यते” अशी केली आहे. माधुर्य स्फुट होण्यास ट् वर्गाशिवाय क् पासून म् पर्यंत सर्व वर्ण असावे लागतात. यातील प्रत्येक वर्णाच्या मागे त्या त्या वर्गाचें अनुनासिक व ऱ्हस्व स्वरांनितर्, ण्, असावे लागतात. सारांश कर्णमधुर रचना हीच वरील गुणाची द्योतक असून जयदेवाचें गीतगोविंद यामुळेंच मधुर झालें आहे. आमच्या काव्यांतूनही

जे देवमाया वरवीरमोहिनी,

व्यंजत्स्तनी जे कलहंस गामिनी

श्यामा नितंबार्पितरत्नमेखला

पार्यी जिचे शोभति हेम शृंखला ॥

+

+

+

पृथुश्रोणिश्रान्ता उदितमदना स्विन्नवदना,
महाभाग्ये जाली सफळनयना, कुंदरदना ।
सुशीळा तन्वंगी पदरिं धरितां जे दचकली
कृपाळें गोपाळें त्वरित चहुं हातीं उचलली ॥

अशी माधुर्यदर्शक स्थलें पुष्कळ देतां येतील. येथे एवढेंच सांगावयाचें कीं,

ओजःप्रसादमधुरादिक संपदांची
शोभा धरून विलसे रचना पदांची ॥

हें रुक्मिणी पत्रिकेस उद्देशून केलेलें वर्णन सामराजाच्या रचनेसही लागू पडतें.

उत्तम काव्यांत अलंकारांचें अस्तित्व असावेच लागतें असा नियम नाही, पण त्यांच्या अस्तित्वानें त्यास विशेष शोभा येते हें निराळें सांगण्याचें कारण नाही. सामराजाला साहित्यशास्त्राचें ज्ञान उत्तम असल्यानें, त्यानें आपल्या काव्यांत अलंकारांची रेलचेल उडाविली आहे. अलंकारांतही अर्थालंकार व शब्दालंकार असे दोन प्रकार आहेत. शब्दालंकारांत फारसें बुद्धिकौशल्य नसल्यामुळें अर्थालंकारांसच विशेष महत्त्व दिलें जातें. सामराजास व्यतिरेकालंकार फार प्रिय आहे. या काव्यांत त्रिवार आलेल्या रुक्मिणीवर्णनांत याच अलंकारास श्रेष्ठत्व दिलें आहे. उदा०

लीलारसें हे सद्नांत वागे । पाठी इचे हंससमूह लागे ॥
लाजेत ईचे कवरीस मोरें । येती मुखांसन्मुख हें चकोरे ॥

x

x

x

सामराज.

उत्फुल्ल आरक्त सरोरुहांते । जे लाजवीते करभोरु हाते ॥

x x x

त्या पक्क हो दाडिमबीजराजी । दंतावलीदास्यविधीस राजी ॥

x x x

याठिकार्णी व्यतिरेकालंकार स्फुट हेतो, तर

तदुपरि उगवे हा चंद्रमा पौर्णिमेचा,
अनभिलषित अर्था होय ये उत्तमेचा; ।
द्विजपति विसरेन सर्वथा स्वीय दीक्षा,
कर पसरुन मागे वक्त्र लावण्यभीक्षा ॥

या श्लोकांत व्यतिरेक, श्लेष, व समासोक्ति यांचा संकर झाला आहे.

प्रासाद नारीमय सर्व झाले । अनेक संदेह पडो निघाले ॥

देवांगना या उतरोन आल्या । विद्युल्लता कीं, झळकें निघाल्या ॥

यांत ससंदेहालंकार तर

वातयनें शोभति इंद्रनीलीं । दिगंतरें भासति सर्व नीळीं

येथे तद्गुणाचा प्रादुर्भाव झाला आहे. चित्तचकोर जीवविहंग
करकिसलय, वितर्कावर्त अशा रूपकांबरोबरच

कीं चक्रवाकरमणीच वियुक्त झाली
ते चक्रवाक उमगीतच काय आली? ।

कीं, मानसा त्यजुन मानसराजहंसी
आसक्त हे परमहंसकुळावतंसीं? ॥

अशा सुंदर उत्प्रेक्षांही आल्या आहेत. “ गंगाप्रवाहोयम शील जीचे ”

ज्या भूलता श्यामल शोभमाना त्या कामकोदंडसमान माना ॥

अशा उपमांची तर गणतीच नाही. अर्थोत्तरन्यासास या काव्यांत फारसा अवकाश मिळालेला नाही, तथापि 'स्त्रीबुद्धि हे नित्य अनर्थकारी' अशी एकादी दुसरी ओळ हुडकल्यास मिळते. पण या सर्वोपेक्षां सामराजाचा विशेष ह्यणजे स्वभावोक्ति होय असें कित्येकांचें मत आहे. 'स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्' अशी स्वभावोक्तीची व्याख्या विश्वनाथानेंच केली आहे. 'दुरूह' या पदाचा अर्थ कर्वालाच प्रतीत होणारे असा असून 'अर्थ' या पदांत डिंभ, स्त्रिया, पशु इत्यादिकांचा समावेश होतो. कोणत्याही वस्तूचें आहे तसें वर्णन ह्यणजे स्वभावोक्ति नव्हे. स्वभावोक्ति उत्पन्न होण्यास तें वर्णन चमत्कृतिजनक असावें लागतें, व तें लहान मुलें, स्त्रिया, पशु, अशांच्या क्रियांचें किंवा स्वरूपांचें असावें लागतें. शिवाय वर्णिलेली क्रिया व स्वरूप वर्ण्यवस्तूचा विशिष्ट धर्म असावा, तो सर्वसामान्य असूं नये, आणि तें वर्णन वस्तुस्थितीस धरून असावें, अलंकारिक असूं नये. वरील व्याख्येच्या अनुरोधानें पाहिल्यास सामराजाच्या काव्यांत स्वभावोक्तीचें प्रमाण अपेक्षेपेक्षां कमी पडतें.

पयःपानीं त्याचें मुखकमल दुग्धेंकरि भिजे

x x x

जे अंगणीं येउनि नित्य खेळे । मनोदयें जे चिखलांत लोळे ॥

x x x

खोबोनि आधीं पदरास पोटीं । नितंविनी उत्तम डाल वाटी.

x x x

सामराज.

तयेची हे हांसे पदर वदनीं लाउनि सखी ॥

अशी प्रस्तुत अलंकाराची थोडी फार उदाहरणे देण्यासारखी आहेत. संस्कृत साहित्यशास्त्रांतील स्वभावोक्ति अलंकार निराळा व मानवी-स्वभावाविष्कार निगळा, हे येथे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. मानवी-स्वभावाविष्काराची वर्णनेही या काव्यांत चांगली असल्याने वरील दोन्ही प्रकारांबद्दल गैरसमज होण्याचा मात्र संभव आहे.

आंग्लकवींत चैतन्यारोप (pathetic fallacy) हा अलंकार सर्वसाधारण आहे. आमचे प्राचीन मराठी कवीही या बाबतीत कमी नाहीत. मुक्तेश्वर, निरंजनमाधव यांच्या काव्यांत वरील अलंकार सांपडतो. सामराजांनेही

सये माझ्या दुःखे उपवनलता या विसरती ।
पहा हे पक्षी हा वदनगत चारा विसरती ।
विलापे या माझ्या द्रवति बहु पाषाण सखिये
शठांचा हा, बाई मुकुटमणि अद्यापिहि न ये ॥

या श्लोकांत त्याचा अवलंब केला आहे. याशिवाय दृष्टांत, अतिशयोक्ति इत्यादि अलंकारांचीही उत्तम उदाहरणे प्रस्तुत काव्यांत सांपडण्यासारखी आहेत.

यमक व अनुप्रास या शब्दालंकारांच्या बाबतीत आमच्या कवींची एकट्या वामनपंडिताशीच तुलना होण्यासारखी आहे. त्याची यमके बहुधा कृत्रिम नसतात. श्लिष्टपदांचा सांठा त्याच्याजवळ नित्य सज्ज असल्यामुळे दोन ओळींच्या शेवटी एकच शब्द निराळ्या अर्थी योजून

त्यास चमत्कृति करून दाखवितां येते. पहिल्या ओळींत एक शब्द क्रियापद असावा तर तोच दुसऱ्या ओळींत दुसऱ्या अर्थानें नाम असावा. उदा०

कसे असे काय तरी अरिष्टे । या गोकुळा आणिल हीं अरिष्टें ॥

x x x

देवडें पद उभारून बाहे । गोधनें सकळ हे हरि बाहे ॥

पुनः कित्येकवेळां पहिल्या ओळीच्या शेंवटच्या शब्दांशीं यमक साधण्याकरितां व दुसऱ्या ओळींत तोच शब्द आहे असें भासविण्यास त्यास दोन शब्दांची योजना करावी लागते. उदा०

असते बाला सकला निरीहा । तथापि वोढी उगला निरी हा ॥
सामराजाचीं यमकें मोरोपंताप्रमाणें कायमठशाचीं नसल्यामुळें तीं कदापि कंटाळवाणीं वाटत नाहींत. त्याचीं यमकें तीन तीन अक्षरांचीं असल्यामुळें तीं जास्त चमत्कृतिजनक वाटतात. अनुप्रासही तो एक एक दोन दोन अक्षरांनीं साधतो. उदा०

कृशोदरी, सुंदर सोदरी ते । जे सांवळा गोवळ आदरीते ॥

x x x

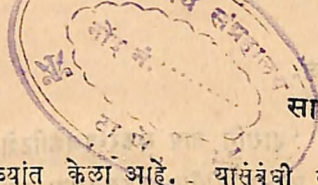
चितांक चिंताकुल लेत नाहीं । तद्वाक्य चित्तांत न घेय कांहीं ॥

सर्व काव्यांत ठिकठिकार्णीं यमकानुप्रास पेरल्या गेल्याकारणानें याबद्दल जास्त लिहिण्याचें कारण नाहीं. या दोन शब्दालंकावरोवरच सर्वसाधारण अशा उपजातिवृत्तयोजनेनें रुक्मिणीहिरण काव्यास एक प्रकारचें धावतें स्वरूप प्राप्त झालें आहे.

सामराज.

यानंतर सामराजाच्या प्रसंगवर्णने, व्यक्तिवर्णने व सृष्टीवर्णने या गोष्टींकडे लक्ष दिल्यास, तो पंताप्रमाणेच एक मार्मिक भाषांतरकार आहे असे दिसून येते. मूळ आधारास घेतलेल्या ग्रंथांतून जरूर तो भाग निवडून घेण्याचे कौशल्य त्याच्याजवळ आहे. मूळ भागवतांतील रुक्मिणीप्रीतकेच्या सात श्लोकांचे त्याने शब्दशः भाषांतर केले आहे. त्याचप्रमाणे रु. ह. सर्ग १ श्लोक ३९-४२ हे भागवत स्कंद १० अ. ५२। १८-२० श्लोकांची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति आहेत. या बदलचे तुलनात्मक व विस्तरशः विवेचन रा. कानिटकरानी केलेच आहे. (पहा वि. वि. ५९ वर्ष.) तेथेच त्यांनी रुक्मिणीहरण व संस्कृत काव्ये यांतील जे तुलनात्मक उतारे दिले आहेत, त्यावरूनही आमच्या सिद्धांतास बळकटी येते. सामराजांने आपल्या काव्याची मांडणीच अशी केली आहे की, त्याने वाचलेले प्रसंग त्यास सहर्जी त्यांत योजतां यावे. कित्येक प्रसंगांचे वर्णन करतांना मूळ संस्कृत काव्यांतील प्रसंगच त्याच्या डोळ्यांपुढे तटस्थ उभे राहतात. कोणत्या काव्यांतून कोणता भाग घेतला याचा उल्लेख वर आलाच आहे.

व्यक्तिवर्णनांत रुक्मिणीच्या निरनिराळ्या अवयवांस दिलेल्या, उपमा निवळ सांकेतिक (conventional) आहेत. मुखाला चंद्राची, डोळ्यांना कमळाची, नखांना विधुखंडांची, केसांस मयूरपिच्छांची, भुवयांस स्मरकार्मुकाची, नाकास शुकचंचूची किंवा तिलसुमाची, दंतांस दाडिमबीजांची किंवा कुंदकळ्यांची, भुजांना मृगालांची, कटीस सिंहकटीची, पोटाच्यांस मदनाच्या भाल्याची, अशा स्त्रियांच्या अवयवांस दिल्या-जाणाऱ्या उपमा संस्कृतललितवाङ्मयांत सर्वत्र भरल्या असून, सामराजांने

सामराज.

त्यांचाच अनुवाद आपल्या काव्यांत केला आहे. यासंबंधी दुसऱ्या, पांचव्या व आठव्या सर्गातील रुक्मिणीवर्णने तुलना करण्यासारखी आहेत. सामराजांने कोणती तरी नवीन कल्पना काढली असें जो वाटावे, तोच ती कोणातीर पूर्वकवीचें ऋण आहे हें समजतांच, त्यांतील अपूर्वता नष्ट व्हावी, असें पुष्कळ वेळां होतें. उदा०

दृष्टांत तीच्या जघनास नाहीं.

तथापि भासे मज एक कांहीं.

साम्राज्य जेव्हां मदनास आलें.

सुवर्णसिंहासन सिद्ध केलें.

या श्लोकांतील उत्प्रेक्षेचें श्रेय सामराजाकडे न जातां रा. कानिटकरांनी उद्धृत केलेल्या

अनंगरंगपीठोस्याः श्रृंगारस्वर्णविष्टरः ।

लावण्यसारसंघातः सा घना जघनस्थली ॥

या श्लोकाच्या कर्त्याकडे जातें. त्याचप्रमाणें

तन्मध्य हा सहजसुदर माय मुष्टीं

ही कल्पना सामराजाची स्वतंत्र आहे असें वाटावे तर ती

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।

या नैपथीय चरित्रांतील पंक्तीचें रूपांतर आहे असें दिसून येतें.

श्रीकृष्णस्वरूपवर्णन करतांना ठराविक गोष्टींपलीकडे कोणाही कवीस जातांच येत नाहीं, ह्मणून सामराजास या वर्णनाच्या कायमपणाबद्दल दोष देण्याचें कारण नाहीं. तथापि येथेही 'देवढें चरण नित्य

सामराज.

जयाचें, 'हारोनि जाय मकरध्वजकोटिशोभा' अशा पुनः पुनः येणाऱ्या ओळींनी त्या वर्णनांतील हृदयंगमता कमी झाल्याशिवाय रहात नाही.

स्थलवर्णनाच्या बाबतीत आमच्या मराठी कवींनी पूर्ण औदासिन्य स्वीकारलें होतें, असा त्यांच्यावर आरोप करण्यांत येतो. हा आरोप खोटा नाही. या प्रकारचीं वर्णनें आपल्या काव्यांत गुंफणारे कवी मुक्तेश्वर सामराजाप्रमाणें हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच आहेत. सामराजानें आपल्या काव्यांत स्थलवर्णन ह्मणून द्वारकेचें व निसर्गवर्णन ह्मणून सायं-काळचें, चंद्रोदयाचें, व प्रातःकालचें अशीं वर्णनें योजिलीं आहेत द्वारका-वर्णनाच्या आधाराचा उल्लेख मागें आलाच आहे.

चंद्रोदयवर्णनास रा. कानिटकरांनी नैषधचरित्राच्या चतुर्थ सर्गाचा आधार दिला आहे. पण सामराजाच्या कल्पना तेथील कल्पनांशीं क्वचित्च जुळतात. सामराजाच्या वर्णनांत व नैषधीयवर्णनांत चंद्रनिंदा मात्र सर्वसाधारण आहे. त्यापेक्षां सायंकाल व चंद्रवर्णनास नैषधीयाच्या २२ व्या सर्गाचा आधार असल्याचें दिसून येतें. कारण

अभिनव मदनाचें छत्र किंवा उभारे ।

ही कल्पना

मृगाक्षि यन्मंडलमेतदिन्दोः स्मरस्य तत्पांडुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भंगः स छत्रभंगः खलु मन्मथस्य ॥

या नैषधीयचरित्राच्या २२।१३० श्लोकांवरून घेतली असावी.

एवंच सृष्टिवर्णनानांही संस्कृत कवींचाच आधार आहे. रुक्मिणी-हरण काव्यांत पंचकाव्यांचे ध्वनि पदोपदीं ऐकूं येतात. प्रो. तुळपुळ्यारानीं

अगदी थोडे समानार्थक उतारे दिले आहेत. या पुस्तकास जोडलेल्या परिशिष्टावरून यासंबंधी विशेष खात्री होईल.

सामराजानें संस्कृत कवींचा चिकित्सापूर्वक अभ्यास करतांना आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या मराठी संतकवींकडे दुर्लक्ष केलें नाहीं, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. त्यानें श्रीएकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराचा अभ्यास केला आहे, व तो जरी बराच उच्च दर्जाचा कवी आहे तरी त्यानेंही नाथांच्या साहित्याची चोरी केली आहे, असें विधान रा. कानिटकरांनीं दोषांच्याही ग्रंथांतील सुमारे १२ तुलनात्मक स्थलें देऊन साधार सिद्ध केलें आहे (पहा-मुमुक्षु, वर्ष ८.)

एकनाथ

रुक्मिया कृष्णनिंदा करित । वाग्देवता स्तुति वदत ।
निंदेशीं वागेश्वरी भीत । पाप अद्भुत निंदेचें ॥
एका जनार्दनी विनवीत । निंदेमाजी स्तुति होत ॥

सामराज

तदुपरि हरिनिंदा जे मुखांतून आली
स्तुतिपर परभागें ते महा पुष्ट झाली ॥
अनृत वचन कांहीं वैखरी हे वदेना ।
सहज हरिचरित्रा दोष येऊंच दे ना ॥

या एकाच स्थलावरून रुक्मीच्या तोंडच्या कृष्णनिंदेचें पर्यवसान कृष्णस्तुतीत होत होतें, ही कल्पना सामराजानें एकनाथापासून घेतल्याचें दिसेल. त्याचप्रमाणें नाथांचे शब्द सुद्धां त्यानें उचलल्याचें

सामराज.

एकनाथ.

मज नलगे विंझण वारा । तेणें होतो अधिक उवारा ॥

सामराज.

व्यजनपवनयोगें होतसे हा उवारा.

या उदाहरणावरून दिसेल. सारांश सामराज एकनाथांचा पूर्ण ऋणी आहे.

आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनाचा निष्कर्ष इतकाच की, सामराज हा रसिक व प्रतिभासंपन्न कवि आहे. त्याचें काव्य सगुण व सालंकार असून, त्यांत त्याची योजकता चांगली प्रत्ययास येते. आपल्या वाचनांत आलेले विषय आपल्या काव्यांत कसे व कोठें घालावें, ही कला त्यांस पूर्ण अवगत आहे. कोणत्याही प्रसंगाचें रसभरित वर्णन करण्यांत तो निष्णात आहे, पण त्याच्या कल्पनेची भरारी उंच जात नाही, असें कष्टानें ह्मणावें शकतें. तो उत्तम भाषांतरकार आहे. मूळ आधारभूत संस्कृत ग्रंथांच्या जरूर त्या भागांची भाषांतरे व रूपांतरे करून त्यानें संकृतानभिज्ञ वाचकांस ऋणी करून ठेवले आहे. पण ही भाषांतरे पाहून व त्याच्या काव्यांतील पूर्व कवींचे ध्वनि ऐकून कोणाही व्युत्पन्न वाचकाची निराशा झाल्याशिवाय राहणार नाही. सामराजामध्ये कल्पनेची चमक फार थोडी आहे.

दिसेत कर्णेजप जागराचे । करूं नको सोदर सागराचे ॥

x

x

x

क्षितिधर अथवा जे भासती अंजनाचे ॥

अशी कल्पनानाविन्याची जरी एक दोन उदाहरणें येथें देतां आलीं, तरी तो पूर्वकविसंकेतांपलीकडे फारसा जात नाही हें निःसंशय आहे. मूळ

कथेसच निवडलेल्या वेच्यांची जोड देऊन त्याने आपले काव्य सजविले आहे. मयूरकवीप्रमाणे स्वतंत्र उपमा किंवा मुक्तेश्वरप्रमाणे स्वतंत्र रूपकें येथें आपणास सांपडत नाहींत. त्याने वर्णिलेले प्रसंग किंवा काढलेल्या कल्पना एकाच्या संस्कृतज्ञ व बहुश्रुत वाचकानें अगोदरच वाचलेल्या असल्यामुळे त्याला त्या नवीन वाटत नाहींत, व यामुळे वर्ण्य-विषयांतील रसास किंचित् बाध येतो. तथापि सामराजानें प्रस्तुत काव्य-ग्रंथ लिहून महाराष्ट्रभाषेवर जे महदुपकार करून ठेवले आहेत, त्या मानानें पाहतां वरील दोष शशिकलंकाप्रमाणें होत.

विद्वत्ता

“ कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धते ऽभ्यासयोगतः ” या हाणण्याप्रमाणें कवीच्या प्रतिभेचें पोषण होण्यास किंवा तिचा झरा अव्याहत चालूं राहण्यास कवीनें अभ्यासानें आपल्या अंगीं विद्वत्ता आणली पाहिजे. ललितवाङ्मयाबरोबरच व्याकरणादि षट्शास्त्रांचें संपूर्ण ज्ञान त्यानें मिळविलेले असले पाहिजे. सामराजाकडे या दृष्टीनें पाहिल्यास त्याच्या विद्वत्ते-वद्दल कोणीही शंका धेणार नाहीं. तो उत्तम संस्कृतज्ञ होता हें सिद्ध झालें आहे. पुराणें व पंचकाव्यांचा त्याचा सूक्ष्म अभ्यास त्यानें आपल्या ग्रंथांत दिलेल्या पौराणिक उल्लेखांनीं व काव्यांतील भाषांतररूप उताऱ्यांनीं स्पष्ट होतो. ‘तत्त्वंमस्यादि’ वाक्यें, ‘माझे स्तव्नन करतां वेद अडती’ (यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ।)

× × ×
श्रुतिनिवह जयाला बोलती ‘नेति नेति,’

× × ×
“ कित्येक तेथे पढताति पांच्या ” ॥

सामराज.

यावरून आमच्या कवीचा उपनिषत् परिचय दिसून येतो.

‘ अखंड वेदांतिक कारिकांचे ’

x x x

‘ आठवे पुरुष पंचविंशत्वा ’

x x x

‘ जनांच्या सौभाग्यप्रकृतिपुरुषा योग घडला ’

x x x

व ‘ हे सांख्य पातंजल पाहियेले, ।

समग्र वेदांत विचारियेले ॥ ’

या वरून पातंजल-वेदांतशास्त्रावलोचन, व

बोलों नको तूं; क्षण एक राह् । माझा उपन्यास समग्र पाहे ॥

बोलेन आतां अनुमान खंडी । तुह्यांमधें हें मत कोण खंडी ?

तर्कात युक्ती चढती उदंडा । घेऊं नको व्यर्थ उगा वितंडा

काढूं नको ये समर्यां कपालें । याच्या विचारें उठती कपालें

हें निग्रहस्थान तुह्यांस आलें । नैय्यायिकांचें यश थोर झालें

वदेत मीमांसक योग्यताभरें । वेमातुरी व्यर्थच चक्र वीवरे ”

या ओळींनीं त्यांचे मीमांसा व तर्कशास्त्रप्रमेयज्ञान उघड होतें. या

शिवाय

ओटापिले मंडप यायजूकीं,

+ + +

पद्मापदोपासक अग्निहोत्री । पुरोहित श्रोत्रिय वत्सगोत्री ।

पुढें निघे उत्तम संप्रदायी । ज्या भोंवते भोंवति वाजपेयी ॥

x x x

अथर्ववेदे गृह्यज्ञ केला

×

×

मिळति सकळ तेथे ऋग्यजुःसामवेदी

शतपुरुष जयांची हे अविच्छिन्न वेदी ।

इ० ओळीनीं व सुदेवपत्नीच्या तोंडून निघालेल्या इष्टीस लागणाऱ्या सामग्रीवरून, सामराजास याज्ञिक विधीचें चांगलें ज्ञान असावें, असें वाटतें. सप्तपुत्र्यांच्या व पंचसूनांच्या उल्लेखानें अनुक्रमें सुभाषितें व मनुस्मृति यांचें वाचन त्यानें केलें असावें. पण या सर्व शास्त्रांबरोबरच आमच्या कवीस ज्योतिषाचीही माहिती असावी असें

तो दैवयोगें गुरुपुष्य साधे ।

मुहूर्त अत्युत्तम कृष्ण लाधे ॥

×

×

×

अपूर्व हें गोत्रघटीत आहे ।

छत्तीसही हे गुण लाभले गे ॥

×

×

×

मिळे शशांकास अहो विशाखा ।

या स्थळांवरून खात्रीपूर्वक अनुमान निघतें. त्याच्या वेदांतज्ञानां-संबंधीं किंवा तत्त्वज्ञानासंबंधीं विवेचन क्रमानें येईलच.

बहुश्रुतता

कवीजवळ निद्वेत्तेबरोबरच बहुश्रुतता व सूक्ष्मावलोकनशक्ति असावी लागते. हे दोन्ही गुण कोणत्याही काव्यास जीवंतपणा आणतात, पण हे

सामराज.

अंगी आणण्यास कवीने डोळे उघडे ठेऊन, देशाटण करणे जरूर असते. रुक्मिणीहरण काव्याच्या तिसऱ्या सर्गात लग्नसमारंभाच्या सामग्रीचे वर्णन आले आहे. वाघे, शस्त्रे, भूपणे, पोषाख, उंची रेशमी वस्त्रे, सुवासिक द्रव्ये, मांडीं गृहोपस्कर, फरास सामान, विछाडतीचे सामान, बैठे खेळ, पशु, पक्षी, त्रयोदशगुणी तांबूल, सुकामेवा, फळे व धान्ये इ० गोष्टींचा त्यांत समावेश झाला असून, त्या काव्यदृष्ट्या कंटाळवाण्या वाटून सुद्धा कवीचा बहुश्रुतपणा दर्शविण्यास अत्यंत उपयोगी झाल्या आहेत. यांतील पुष्कळ जिनसांची नावे राजव्यवहारकोशांत आली आहेत. पुढे सहाव्या सर्गात रुक्मिणीचे लग्न ठरल्यावर तिच्या अलंकारांचे वर्णन आले आहे. स्त्रियांच्या बारिक बारिक अलंकारासंबंधीचे सामराजाचे ज्ञान आश्चर्य करण्यासारखे आहे. शिसफुल, भांगटिळा, दुलडी, कोथिंबिरी टोपण, घोसवाळ्या तानवडे, वेसर, पाटल्या, पैजण, पोल्हार, विरोल्या, या निरनिराळ्या अलंकारांतच, हल्ली कुळंबी वायका घालतात त्या चितांकाचाही समावेश केला आहे.

त्या आरशा घालुनि आंगठ्याला । ल्याली असे सुंदर आंगठ्याला ॥
साध्या बिलोरी नकशी जडीता । दशावतारांकित मूर्तिमंता ॥

या श्लोकांत तर अंगठ्यांचे अनेक प्रकार दिले असून, आतांप्रमाणे दशावतारांची चित्रे असणाऱ्या आंगठ्या सामराजकाली होत्या हे सिद्ध होते.

याच अध्यायांत लग्नास आलेल्या

वन्हाडी कन्हाडी बहु खानदेशी । वन्हाडास येती कनोजे विदेशी
तसे कानडे कोंकणे वागलाणे । महा मस्करे माथुरे जे शहाणे ॥

निवेदन
१७२२

सामराज.

अशा देशपरत्वे अनेक ब्राह्मणांच्या नांवावरून, हे लोभी लोक लांब लांबच्या लग्नसमारंभास कसे जातात, हें आमच्या कवीस चांगलें ठाऊक होतें. यानंतरचें पक्कानांचें वर्णन तर फार बहारीचें आहे. सुरण, सोले, कारली इ. भाजा, गुळपापडी, फोडण्या, कोशिंबिरी, पायसान्न, वरण, हलके वडे, मालत्या, बोटवे, सरवळे, लाडू, पोळ्या, घान्या, पुऱ्या, तेलवऱ्या, करंज्या, विरिंज्या, माडे, सांडे, अनरसे, फेण्या, शर्करेचे पर्वत, पापड, लोणची, पालेभाजी, अशा खाद्य पदार्थांवरून सामराजकालीन भोजनप्रकार समजण्यास पुष्कळ मदत होते. खरा विचक्षण कवि आपली दृष्टी सभोवताली ठेवीत असतो. सुक्तेश्वराचेंही असेंच झालें आहे. आपणास ठाऊक होती ती सर्व माहिती, त्यानें आपल्या महाभारतांत भरून टाकली आहे. त्यानेंही सभापवीत वत्सलाहरणप्रसंगी पक्कानांचें लांबलचक वर्णन दिलें आहे. निरंजनमाधव व अमृतराय प्रसंगविशेषीं अशीं वर्णनें देतात.

सामराज हा लोकव्यवहारनिपुण पुरुष असला पाहिजे. त्यास सोळा संस्कारांचें पूर्ण ज्ञान असून रुक्मिणीहरणकाव्यांत विवाहविधीतील श्रीमांत-पूजन, मधुपर्क, चौकन्हाण, घटका घालणें इ. गोष्टींचा उल्लेख आला आहे. अष्टमांगल्यादि संस्कारांचीही कवीस माहिती होती, कारण पुत्रेच्छु गर्भवतीस या संस्काराचे वेळीं उंबरांची माळ घालतात, हे त्यानें

औंदुंबरी माळ गळां न घाली ।

या ओळीनें दर्शविलें आहे. त्याचप्रमाणें आठव्या सर्गांत आलेल्या रुक्मिणीकृत अंबापूजनवर्णनानें आमच्या कवीचा अर्चनाविधीही नित्य परिचयाचा असावा अशी दृढ समजूत होते.

सामराज.

मुक्तेश्वर, नागेश, व सामराज या कवींमध्ये कालविपर्यासा (ana-chronism) चा दोष सांपडतो, या दोषामुळे वर्णविपर्यायाच्या एकसूत्रतेचा जरी भंग झाला, तरी दुसऱ्या दृष्टीने हा दोष, उपकारकच होतो. बहुश्रुत कवीस आपण पाहिलेल्या, ऐकलेल्या, व अभ्यास केलेल्या सर्व गोष्टी आपल्या काव्यांत घालणे अपरिहार्य होते. मुक्तेश्वराने द्रौपदीस्वयंवरास 'इंग्रेज फिरंगी रक्तरंगी', 'रुमशाम घोडमुख' आणले आहेत. नागेशाने सीतास्वयंवरास आलेल्या राजांत कांही मराठे सरदारांची नावे घातली आहेत. पण यामुळे आम्हांस त्यावेळची राजकीय परिस्थिति कळण्यास व त्या कवींचे काल ठरविण्यासही उत्तम मदत झाली आहे. सामराजाचे कालविपर्यासाचे बहुतेक दोष, निवळ पौराणिक स्वरूपाचे आहेत. त्यापासून आम्हांस फारसा फायदा नसून, उलट कवींचे अनवधानच व्यक्त होते. श्रद्धिष्णुकालीन वर्णनांतलि जिनसांमध्ये पुष्कळ जिनस फारशी शब्दांनी उल्लेखिले जातात. भागवतीकथेच्या दृष्टीने हे जरी चमत्कारिक असले, तरी त्यामुळे आपणांस सामराजाच्या तत्कालीन राजदरवारपरिचयाचे कौतुक करावेसे वाटते.

कोठ्या थट्या मुक्त समस्त केल्या । प्रमाणग्या आपण देववील्या ॥
सभोंवती भोंवति सर्व सेटे । रावेत तेथे कित्तियेक वेठे ॥

यांवरून राजवाड्यांतील कोठ्या, थट्या यांचा नामनिर्देश केला असून, मराठी दरवारांत नित्य परिचित अशा शेठे महाजनांचाही उल्लेख केला आहे.

तदुपरि जरतारी मंदिलें उंच बोली,
पटुतर पटकेंही जें अमोलीक मोलीं.

निवडुन डगल्यांला नीलखा बेतविल्या.

तदुचित सुरवारा तत्क्षणीं शीववील्या ॥

या श्लोकांत तर मराठी राजवटींतील सरदारांच्या पोपाखांतील पटके व सुरवारी यांचा स्पष्ट उल्लेख केला असून, मराठी संस्थानांत अजूनही हे पोपाखाचे प्रकार दृष्टीस पडतात. रुक्मिणीहरणकाव्यांत हेजीव, दरोगीण, मुकोस, हातरोखे, लाखोटा, दमामे, रहवाळ, असे अनेक फारशी शब्द आले आहेत, त्यावरून तत्कालीन मराठी दरबारांतील परिस्थितीचें अल्पाकलन होतें. खाश्या मराठे सरदारांचें वर्णन तर

चालेत हे छप्पन कोटि खासे.

यांत केलें असून

अहो खासा राहे यदुतिलक अंबापरिसरीं ।

असा श्रीकृष्णाचा खासा ह्मणून उल्लेख केला आहे. सातव्या सर्गांत याच खाश्या स्वारीच्या वर्णनांत लवाजम्याचा समग्र थाट दिला आहे, त्यांत

कित्येक तेथे सतखे करीती । होती नमस्कार अनेक रीतीं ॥

अशी एक ओळ आली आहे. राजास सतखा करणें ही चाल मराठी दरबारांत फार रूढ असून, अजूनही ती कित्येक ठिकाणीं व विशेषतः कोल्हापुरास पहावयास मिळते. पुढेंच आठव्या सर्गांत रुक्मिणी अंबालयास जाते. तिच्या मिरवणुकीचें वर्णन करतांना

चहूंकडे दुंदुभिघोष गाजे । सेनासमूहे दरबार साजे. ॥

असा दरबाराचा स्पष्ट निर्देश केला आहे. हें सर्वच वर्णन रघुवंशांतर्गत ६ सर्गांतील इंद्रुमतीस्वयंवरप्रसंगाप्रमाणेंच असून सामराजांनै त्यावर आपल्या कालाचा सुंदर छाप मारला आहे.

सामराज.

त्या भोवता सज्ज पदातिफेरा । त्या भोवता स्वारसमूहघेरा

x x x

त्या भोवतीं केवळ वन्हियंत्रें । चालेत ज्यांची शकटे स्वतंत्रें ॥

या दोनच ओळी वरील विधानास पोषक असून, त्यावरून तत्कालीन तोफेच्या गाड्यांचा आपल्या वर्णनांत त्यानें सरळ अंतर्भाव केल्याचें दिसतें.

पांचव्या सर्गांत बाजाराच्या दिलेल्या वर्णनांनै व सौदागरांच्या उल्लेखानें तत्कालीन संपन्नता सिद्ध होते, व लगेच आलेल्या श्रीकृष्णाच्या वाड्याच्या वर्णनांनै, राजवाड्याचेंही स्वरूप ध्यानांत येतें. हीं वर्णनें संस्कृतास धरून असल्यामुळे अतिशयोक्तिमय झालीं आहेत. श्रीकृष्णाच्या नित्यव्यवसायाचें चित्रही संस्कृत नाटकांतील एखाद्या राजास साजेसेच आहे. पण दरवारांतील कामें कशीं चालतात याची थोडी कल्पना घेण्यास सामराजाच्या एक दोन स्थलांकडे वारकाईनें लक्ष दिलें पाहिजे.

ह्मणउनि विनये हा षण्मुखें अर्ज केला ।

x x x

रदबदल न चाले सर्वथा दिक्पतींची ।

x x x

असे जिला वासव हा वशीला ।

या ओळींतील अनुभव मोठ्या माणसाची भेट घेणाऱ्या माणसास, सामराजकालापासून आतांपर्यंत आहेच. अगोदर अर्ज, नंतर कोणातरी मोठ्या-माणसास मध्ये घालून रदबदली, तेंही न साधल्यास आणखी बड

वशीला, हे प्रकार राजदरवारांत नित्याचे असतात, हें कवीनें विलक्षण मार्मिकतेनें नमूद करून ठेविलें आहे.

वरील विवेचन सामराजाच्या बहुश्रुततेचें जितकें निदर्शक आहे तितकेंच तें तरकालनिदर्शक आहे, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं. सामराज शिवकालीन होता, असें त्याचें काव्य वाचतांना समज होऊं लागतो व

करीस लोकत्रयपातशाही

x x x

जो द्वारकेची करि पातशाही ।

हे उल्लेख औरंगजेब बादशहास किंवा विजापुरच्या बादशहास अनुलक्षून आहेत, असें वाटून तो जास्तच दृढ होऊं लागतो.

सूक्ष्मावलोकन.

असो; वरील दोन गुणांबरोबरच सूक्ष्मावलोकन हा कवीस अवश्य लागणारा गुण सामराजामध्ये उत्कटत्वानें होता, हें आपणास पाहावयाचें आहे. त्याच्या स्वाभावोक्तीचीं उदाहरणेंच या त्याच्या गुणाबद्दल प्रथमतः साक्ष देतील. पण यापेक्षां आपल्या काळच्या समाजस्थितीचें त्यानें बारकाईनें निरीक्षण केलें होतें. जादूटोणें, मंत्रतंत्र, गारुड, पिशाचवाधा व तत्परिहार, या गोष्टींचा त्या वेळीं फार फैलाव होतासें त्याच्या काव्यावरून दिसतें. (पहा. रु० ह. २।८६-८९.) त्याचप्रमाणें पापिणीचा पदर लागणें अनिष्ट आहे, अशा अन्न समजुतीवर व

तों कावळेही उजवे उडावे । महा हटी चासहि जाति डावे ॥

x x x

सामराज.

कां, आडवा येउनि साप गेला ।

x x x

पक्षद्वारें विप्रवाहेर आला । क्षेमाशंसी त्याजला काक गेला; ॥
जैसा देखे पूर्ण कुंभद्वयाला । तैसा त्याला पूर्ण आनंद झाला ।
सवत्स त्या सन्मुख गाय आली । सुवासिनीची मग भेट झाली
देखोन सालंकृत कन्यकेला । मुहूर्त तेणें अतिधन्य केला ॥

यांत उद्धृत केलेल्या शकुनांवर, त्यावेळच्या लोकांचा पूर्ण विश्वास असला पाहिजे. आपलें भविष्य जाणण्याकरिता करपुतळ्या पाहण्याची प्रवृत्तीही त्याकाळी होती (र. ह. ६।८६). 'नटनाट्य', 'नटापुढें नर्तन होय तैसें', या उल्लेखांनी त्या काळीं नट व नाटकें होतीं हें सिद्ध होतें. विट, जार यांचा सुळसुळाट झाला असावा, व साध्वी स्त्रियांना घरांवाहेर पडणें धोक्याचें होतें असें

“ शोभेति वोटे बरवे विटांचें । समूह तेथे बसती विटांचे ॥
साध्वी महासुंदर लोकदारा । ज्यांच्या भयें येत नसेत दारा ॥
बाजार जारीं बहु वेढियेले । बाहेर सच्छ्रोत्रिय काढियेले ॥
अलोकित्ती नित्य परांगनांतें । लावीत त्यांसीं अनुकूल नातें ॥

या वर्णनावरून वाटतें. पण कदाचित् हें वर्णन मृच्छकटिक नाटकावरून घेतलें असण्याचाही संभव आहे. समाजामध्यें वाळीत टाकण्याचा प्रकार रूढ असून, शैव-वैष्णव वाद जोमांत असल्याचें दिसतें. (पहा ६।४७, गणेश, शंभू, सूर्य इत्यादि देवतांच्या उपासना चालूं असूनही, बालाबगलादिक्षुद्रदेवताभक्तिही कांहीं कमी नव्हती. या एकंदर समाजाच्या बहिःस्थितीच्या चित्राबरोबरच तदंतस्थितीचेंही व विशेषतः स्त्रियांच्या

स्थितीचें चित्र त्यानें फार विश्वसनीय असें काढलें आहे. त्यावेळीं क्षत्रियांत गोषा रूढ असून, बाहेर पडतांना बुरखा घेण्याची पद्धत होती. (पहा आगुल्फ माता निस वृंथि देते.) “परम अधम हें स्त्रीजन्म वाईटवाणें” अशी सर्वसाधारण समजूत स्त्रियांचीच होती. “कुळस्त्रीला वाई पतिविण नसे दैवत दुजें” ही समजूत इतकी दृढ होती कीं, ‘उच्छिष्टसेवीन यथोक्त कार्ळी’, हें प्रत्येक स्त्रीच्याच नाशिर्षी होतें. सासू व सून यांचें नातें प्रेमाचें नव्हतें, हें रुक्मिणीस तिच्या आईनें केलेल्या उपदेशावरूनच दिसून येतें. मान पुढें कापून ठेवली तरी सुनेला यश येण्याची आशाच नव्हती. पण ही सुनेस छळण्याची पद्धत, सामराजास पसंत नव्हती, हें त्यानें

सासू सुनेला शिकवीत आहे । वर्ते कशी आपण हें न पाहे ॥

या वाक्यानें दर्शित केलें आहे. स्त्रियांच्या नेसण्याच्या प्रकारांतही पदर लांब काढण्याचीच पद्धत होती. (पहा-पदर मग तियेचा सुंदरी लांब काढीं). येंथें दिलेले स्त्रियांच्या वागणुकीचे व स्थितीचे प्रकार परवांपर्यंत बदललेले नव्हते. परंतु आतां त्यांत पुष्कळच समाधानकारक फरक पडल्यामुळे, सामराजानें सूक्ष्मरितीनें वर्णिलेल्या आपल्या कालच्या या समाजस्थितीनें, घटकाभर मनोरंजन व कौतुक वाटल्या शिवाय राहणार नाहीं.

तत्त्वज्ञान.

तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत आमचा कवी शांकरमतानुयायी आहे. ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः । हेंच अद्वैत तत्त्व त्यानें

अद्वैत ज्या आड दडोनि राहे ।

x x x

जे नित्य मायापट आड लावी

x x x

द्वैतभान अवघेंच उडालें

अति तिखट जया कां मोडती द्वंद्वकांटे ! ।

श्लोकांधीत स्पष्ट केलें आहे. कामक्रोधादि षड्रिपूंच्या व आशा, तृष्णा, अना व अहंता यांच्या सपाट्यांत सांपडल्यामुळें, कर्म बंधनरूप होऊन मावळीचें विरडें तुटत नाहीं, प्रपंचांत राहून निवृत्ति अंगी पचत नाहीं, पार हा असार असून बुद्बुदरूप आहे, सनातन ब्रह्माचें स्वरूप निर्द्वंद्व व असंग असें असून जीव शिव हे एक आहेत, ज्ञानापासूनच मोक्ष प्राप्त होऊन ध्यावयाचा आहे, अशा मतांस

हे क्रोध लोभ मद मत्सर बोळवावे ।

x x x

अहो दुराशा मन नित्य ओढी

x x x

तृष्णापिशाची बहुफार वाढे.

x x x

या वासनेची सुजि बसजेना ।

x x x

देहीं वसे वाघिणीसी अहंता ।

x x x

कर्म मला बंधनरूप झालीं ।

+ + +

जन्मावळीचें विरडे तुटेना ।

x x x

निवृत्ति कैसी मजला पचावी

x x x

संसार हा बुद्बुदरूप आहे.

x x x

ब्रह्म हें सखि सनातन गंसी.

x x x

निर्द्वंद्व निःसंग महा अकर्मि.

x x x

पहातां या दोषां अणु जिवशिवा भेद घडला ।

x x x

ज्ञानराज मजला गुरु भेटे.

x x x

असेत हें केवळ बुद्धिरोधनें । नसेत कांहीं परलोकसाधनें ॥

या उक्ती सर्वथैव द्योतक आहेत. वर सांगितलेल्या निर्गुण निराकार ब्रह्माची उपासना जरी श्रेष्ठ असली, तरी ती अंगीं आणण्यास महत्प्रयास, पडतात. अशा ब्रह्माचें ध्यान कसें करावें, हेंच साधकास प्रथमतः कळत नाहीं. याच साठीं कांहीं सगुण प्रतीक ठेऊन ध्यानयोगाचा अभ्यास करावा लागतो. या सगुण प्रतीकाच्या किंवा मूर्तीच्या ध्यानास, सगुणोपासना किंवा भक्ति असें ह्मणतात. निर्गुण परब्रह्माचें स्वरूप कळण्यास भक्ति हीच पाहिली पाहिरी असून, इलाच भगवद्गीतेत राजविद्या अशी संज्ञा दिली आहे. राक्षिणीहरणकाव्यांत परमेश्वराच्या निर्गुण व सगुण स्वरूपाची एकरूपता दाखविली असून सगुणोपासनेस, किंवा भक्तीस प्राधान्य दिलें आहे हें

जे नित्य मायापट आड लावी

× × ×

द्वैतभान अवघेंच उडालें

अति तिखट जया कां मोडती द्वंद्वकांटे !।

या श्लोकांघांत स्पष्ट केलें आहे. कामक्रोधादि षड्रिपूंच्या व आशा, तृष्णा, वासना व अहंता यांच्या सपाट्यांत सांपडल्यामुळें, कर्म बंधनरूप होऊन जन्मावळीचें विरडें तुटत नाहीं, प्रपंचांत राहून निवृत्ति अंगी पचत नाहीं, संसार हा असार असून बुद्बुदरूप आहे, सनातन ब्रह्माचें स्वरूप निर्द्वंद्व व निःसंग असें असून जीव शिव हे एक आहेत, ज्ञानापासूनच मोक्ष प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे, अशा मतांस

हे क्रोध लोभ मद मत्सर बोळवावे ।

× × ×

अहो दुराशा मन नित्य ओढी

× × ×

तृष्णापिशाची बहुफार वाढे.

× × ×

या वासनेची सुजि वीसजेना ।

× × ×

देहीं वसे वाघिणीसी अहंता ।

× × ×

कर्म मला बंधनरूप झालीं ।

+ + +

जन्मावळीचें विरडे तुटेना ।

× × ×

निवृत्ति कैसी मजला पचावी

x x x

संसार हा बुद्बुदरूप आहे.

x x x

ब्रह्म हें साखि सनातन गंसीं.

x x x

निर्द्वंद्व निःसंग महा अकर्मि.

x x x

पहातां या दोघां अणु जिवशिवा भेद घडला ।

x x x

ज्ञानराज मजला गुरु भेटे.

x x x

असेत हें केवळ बुद्धिरोधनें । नसेत कांहीं परलोकसाधनें ॥
 या उक्ती सर्वथैव द्योतक आहेत. वर सांगितलेल्या निर्गुण निराकार
 ब्रह्माची उपासना जरी श्रेष्ठ असली, तरी ती अंगीं आणण्यास महत्प्रयास,
 पडतात. अशा ब्रह्माचें ध्यान कसें करावें, हेंच साधकास प्रथमतः कृळत
 नाहीं. याच साठीं कांहीं सगुण प्रतीक ठेऊन ध्यानयोगाचा अभ्यास
 करावा लागतो. या सगुण प्रतीकाच्या किंवा मूर्तीच्या ध्यानास, सगुणो-
 पासना किंवा भक्ति असें क्षणतात. निर्गुण परब्रह्माचें स्वरूप कळण्यास भक्ति
 हीच पहिली पाहिरी असून, इलाच भगवद्गीतेंत राजविद्या अशी संज्ञा
 दिली आहे. राक्षमणीहरणकाव्यांत परमेश्वराच्या निर्गुण व सगुण स्वरू-
 पाची एकरूपता दाखाविली असून सगुणोपासनेस, किंवा भक्तीस प्राधान्य
 दिलें आहे हें

सामराज.

अव्यक्त जें व्यक्त दशेस आलें । कारागृहीं जे अवतीर्ण झालें ॥

x x x

अलिंदी नंदाचे घन रुधिर चैतन्य मिरवे,
जयाच्या माथांचे नव कुरळ शोभेत बरेवे,

x x x

द्वारकापतिपदांबुजमार्गी
लागलें मन, विटे अपवर्गी.

x x x

या वृचनांवरून व विशेषतः श्रीकृष्णाच्या तोंडच्या

“समस्तां शास्त्रांचें मथित कथितों सार तुजला,

x x x

नको आतां टाकूं क्षणभर मनांतून मजला.”

+ + +

या उद्धारांवरून, रुक्मिणीनें दोन वेळ केलेल्या धाव्यांतून, व सुदेवाच्या आत्मगत व श्रीकृष्णाबरोबरच्या भाषणांवरून, भक्ताची असहाय स्थिति, त्याची ईश्वराशी सलगी व मातृतुल्य नातें, ईश्वरानें पूर्वी ज्यांच्या वर कृपा केली त्याचीं साग्र उदाहरणें, व कधीं कधीं देव लवकर भेट देत नाहीं, म्हणून रागाचा आव आणून त्यांस खोड्याच दुरुत्तरांचा अहेर करणें, इतक्या गोष्टीं ठरावीक स्वरूपाच्या होऊन बसल्याचें दिसतें. येथें नवविधाभक्तीचें जरी विवेचन असलें, तरी विष्णुसहस्रनामाच्या व दशावतारांच्या आलेल्या उल्लेखांवरून व

“ भुवननायक, कंजविलोचना । गरुडवाहन, शोकविमोचना ।
रुससि कां मुरलीधर माधवा । मदनमोहन गोकुळबांधवा ॥
ब्रजपती जपती तुज गोपिका । अञ्जुनि तेथुनि नंदकिशोरका ।
नरहरी शरणागतवत्सला । परतसी अथवा निज गोकुळा ॥

यावरून नामसंकीर्तनालाच विशेष महत्त्व दिलें आहे. रुक्मिणीची कृष्ण-
भक्ति कशा स्वरूपाची होती, हें ठरविण्यांत कवीचा गोंधळ उडाला
आहे. ‘ मन्मथें झडपिलें मन माझें ’ ‘ पुढें नसे रे रस या वयाया ’ अशा
उक्तींनीं रुक्मिणीची कृष्णावद्दल अनन्यभक्ति नसून वैषयिक प्रेम होते,
असें जों ह्मणावयास जावें, तों

स्वरुपीं हा साक्षादनुभव महा होय जिजला ।
अहो आला गेला ह्मणुन ह्मणणें काय तिजला ॥

x x x

तत्काळ इंद्रिय पराङ्मुख वृत्ति झाली ।
श्रीकृष्णमूर्ति हृदयीं विवरों निघाली ॥

+ + +

किंवा त्यजून विषयांकुर मात्र चारा ॥
मेध्या मृगी अनुसरे निज कृष्णसारा ॥

या वचनांनीं वरील विधानास बाध येऊन, वाचक बुचकळ्यांत पडतो.
तथापि तिच्या दिलेल्या विरहदशावर्णनावरून व संभाषणांच्या ओघावरून
कवीस तिचें वैषयिक प्रेम किंवा शृंगारच खुलवून सांगावयाचा होता, हें
उघड होतें.

सामराज.

सामराज जरी वर सांगितल्याप्रमाणें, शांकरमताचा पुरस्कर्ता होता तरी शंकराचार्यांच्या शिकवणीप्रमाणें वानप्रस्थ होऊन संन्यास घ्यावा असें, त्याचें मत नाहीं. त्याला तशा संन्यासाचें फारसें महत्त्व वाटत नसून

“ हरिचरण सरोर्जां क्षेत्रसंन्यास घ्यावा. ”

असा भक्तिप्रधान संन्यास त्यास मान्य आहे. तो भगवद्भक्तपदानुरक्त असल्यामुळे, त्यास असें वाटणें युक्तच आहे, व ह्मणूनच त्यानें चार आश्रमांत गृहस्थाश्रमासच मुख्य मानलें आहे. गृहस्थाश्रमांत ह्मणजे संसारांत ‘पद्मपत्रमिवांभसि’ असें राहून अतिथिपूजन घडतें, व शेवटीं स्वर्ग तर हटकून मिळतो, अशी त्याची एकंदर उपपत्ति आहे. त्यानें वेदान्त व भक्ति यांची सांगड घातल्याचें आपण पाहिलें, पण

घातला मज गुणत्रय फांसा ।

× × ×

जनाच्या सौभाग्यप्रकृतिपुरुषा योग घडला ।

येथें वेदांत व सांख्य या दोन शास्त्रांची त्यानें एकवाक्यता करून दाखविली आहे. वेदांत्यांचें ब्रह्म व माया, सांख्यांच्या पुरुष व प्रकृतीशीं तंतोतंत जुळतात. पण वेदांत्यांचें ब्रह्म सांख्यांच्या उदासीन पुरुषाप्रमाणें नसून, सांख्याची प्रकृति वेदांत्यांच्या मायेसारखी मिथ्या नाहीं, हा फरक येथे लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

भाषा.

कोणत्याही ग्रंथाचा सांगोपांग अभ्यास करावयाचा झाल्यास इतर बाबींबरोबरच त्यांतील भाषेचा चिकित्सापूर्वक विचार करणें, अत्यंत आग-

त्यांचे आहे. कारण ग्रंथकाराचा काल ठरविण्यास जशा इतर बाह्यगोष्टीं उपयोगी पडतात, तद्वतच भाषेसारखीं अंतःसाधनेंही विचारांत घ्यावीं लागतात. सामराजाची भाषा मराठी, संस्कृत, अपभ्रष्ट, व फारशी शब्दांनीं ठेंचून भरली आहे. याची कल्पना यावी यामाठी खालील निवडक शब्दांची यादी कंटाळवाणी वाटली तरी उपयुक्त ह्मणून देत आहे, त्याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी.

जुने मराठी शब्द.

अहाळे, रहाळे, अव्हाटे, सुजि, बराडी, लिगाड, वाहे, आलका, भेणें, काटली, आतळे, उटाळे, दापी, उसंत, गाढी, धाता, मूस, नितळें, पोखत्या, उगली, थोपी, उवाळा, शीक, पीसें, हेरि, अमासा, लंहासें, विपारी, भोंवति, मूळ, वइंचणें, वाणिची, उमासे, उवारा, उबगणें, लासें, धुडावे, तोंडखोडी, डालणें, बहुला, तोंडनिरोप, पारखी, लाहे, स्थळ (पति), भेटें, बजागी, ढाल, विजवटी, धाडी, कोरकें, गागणें, गव्हारे, खडाणी, सजण, फरा, विदोबिर्दी, अटाळ्या, पाची, डांभा, झेंपावती, लिगटला, चाड, उखळणें, वेंघवणे, फुल्ल, वारि, जानूवसा, लेवा, साली, राखडी, वडवडित, दगदणें, सोस, सवे, निपट, विरोली, उतटणें, धसासे, तुंद, लौंद, हेलावणें, उजवणें, पोटाग, तंती, भावा, पिढें, मोळा, विणें, उधंटा, होरडि, चेडें, आडले, बुंथि, घवघवित, जुगवती, जाकळे, विपारी, उधार.

संस्कृत शब्द.

विपंची, निरंजन, रसना, देहली, यमुनोपकंठ, यमुनाकदंब, युगुल, अंस, अनर्ह, सरीसृपी, कर्णेजप, परिपाक, मूर्धन्य, कर्णमूल, पाटच्चरवृत्ति,

सामराज.

महासंच, रय, करपत्र, पीयूष, तल्प, प्रसून, अनुपद, उदंत, निर्वाह, ग्रंथि, अपवर्ग, रण, आश्रयाश, सज्ज, प्राकार, आपण, जातरूप, गंडूपविधि, पतद्ग्रही, सहार, परावर, तमिस्र, कृपाणी, दीर्घसूत्री, खंजन, संमार्जनी, आगुल्फ, जांबूनद, गंगालय, प्रोच्छन, चंडातक, हाटक, शाठिका, रुक्ममयी, इंगितज्ञ, पर्येक, पर्याणित, चिरंटी, मुद्रिका, धम्मिल्ल, करनाल, मेचक, आंदोलिका, दौवारिकी, शृंगाटक, सप्ताश्व, काहक, गणक, राका, आलीजन, पत्रशाका, निग्रहस्थान, परिवेषण, अजिर, राजन्य, सायुज्य, युग, वरान्न.

प्राकृत शब्द.

धुरू, त्रिरुद, देवई, पालव, गोसी, संवारल्या, संकष्ट, महाविख, राति, सपन, तुस्त, संप्रोच्छन, सखवार, दारवेडे, हरिखे, अहेवा, कूडमंत्री, वीरगुंटी.

फार्शी शब्द

सौदागर, दुकान, संदूक, रदवदल, हिलाल, दरोगीण, लाखोटा, हेजीव, पातशाही, आराशी, दरवार, वशीला, दमामा, खासा, रहवाल, सतखा, झरोखे, रुमाल.

अशा या चतुर्विध शब्दसंपत्तीवरून सामराजाचें मराठी, संस्कृत, प्राकृत व तत्कालीन फार्शी भाषेचें ज्ञान व्यक्त होतें. कांहीं कानडी शब्दही या काव्यांत आहेत. 'डाव' हा शब्द कानडी आहे पण 'दाव' असा हिंदी शब्द असल्याचें कै० वा गो. आपट्यांच्या 'शब्दरत्नाकरांत' नमूद केलें आहे. हें कानडी शब्दांचें ज्ञान कवीच्या कदाचित् कर्नाटक प्रांतांतील प्रवासाचें किंवा बहुश्रुततेचें फल असूं शकेल.

आमच्या कवींची भाषा संस्कृतशब्दप्रचुर व संकृतमासबद्ध आहे. त्याला एकाच पदार्थाचे निरनिराळे संस्कृत शब्द चांगले ठाउक आहेत. (उदा० सुवर्ण, हाटक, रुक्म, जातरूप, असे सोन्यास त्याने चार शब्द योजले आहेत.) पण त्याची मराठी भाषा जिवंत आहे हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. जवळ जवळ ९० तत्कालीन प्रचलित हाणींचा संग्रह त्याने आपल्या काव्यांत केला आहे, हे भाषेच्या संवर्धनाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाचे आहे (परिशीष्ट पहा). फारशी व कानडी शब्दांचे मिश्रणही याच दृष्टीने इष्ट असून, त्यावरून दुसऱ्या भाषेतील शब्द, आपल्या भाषेत आणू- ती जास्त संपन्न कशी करावी, याकडेही सामराजाचे लक्ष पोंचले होते.

कोणत्याही कवीच्या लेखनशैलीत, त्याचा स्वतःचा किंवा त्याच्या काळचा असा एक ठसा असतो. 'रुक्मिणीहरणां'त असेस, नव्हसी करीस, शिकवीस, बसलीत, शोभेति, अशी जुन्या वर्तमानकाळाची रूपे असून, आईकिजे, करिजे, उद्वर्तिजे, आरंभिजे, आदारिजे, अशीं कर्मकर्तरी प्रयोगांचीही रूपे आढळतात. 'लेहवी' असे प्रयोजकरूपही आढळत असून, 'नवजाय' हे बहुतेक जुन्या कवींत सांपडणारे क्रियापदही येथे आले आहे. दुर्गेकरि, पुत्रेकरि, दैवेकरि, वक्त्रेकरून, अशा तृतीयेच्या उदाहरणांत, तृतीयेच्या रूपांपुढे 'करि' किंवा 'करून' जोडण्याची रीत होतीसे दिसते. 'संपदाशी' असे ज्ञानेश्वरीकालीन सहार्थी तृतीयेचे रूपही येथे आहेच. पंचमीचे ऊन-हून प्रत्यय शब्दाच्या सप्तमीच्या रूपापुढे जोडलेले सांपडतात. (पहा-द्वंद्वीहुन, घरीहुन.) अधीन, वीर, संनिध, यांच्या मागे पद्यी न येतां द्वितीया येते. (पहा-तूजअधीन, इवरि, ग्रामाससंनिध. सामराजाच्या शैलीचा दुसरा विशेष हणजे तो 'लागणे' या बद्दल 'निघणे' य

सामराज.

शब्दाचा उपयोग करतो. भेऊं निघाली, वारि होऊं निघाली, अशीं वाक्यें सर्व ग्रंथांत इतस्ततः पसरलीं आहेत. 'विचारकरणे' याबद्दल 'विचारणें,' 'ह्मणती' बद्दल 'बोलती', 'झाला असता' बद्दल 'होता,' अशीही योजना त्यानें केली आहे. त्याचप्रमाणें नामापासून क्रियापद करण्याची पद्धति (उदा० चिंतावली) व नवस नवसिले, मिळणीं मिळणें, लाग लागणें, धावण्या धावणें, पडणीं पडणें, अशा तऱ्हेच्या सजातीयकर्मांची (cognate objects) मालिका येथे लागलेली आढळते. सामराज वृत्तमुखार्थ खालील दोष स्वीकारतो.:-

१ संधि करण्याचें टाळतो, (पहा-निजअंकी, निजअंसी, महाउपेक्षा.)

२ मराठींत होत नाहीं, तेथे संधि करतो. (पहा-कांवरोधे, यांदवाचेथिल, धर्माचेथे.)

३ मूळ शब्दांतील काना गाळतो. (पहा-दाढेपसुन, आजि पसुन, पविस.)

४ मुळांत नसेल तेथे कान्याची भर घालतो. (उदा० 'रतले' बद्दल रातलें, 'दहा' बद्दल 'दाहा', 'मुरली' बद्दल 'मुराली', 'कलली' बद्दल 'कलाली'.)

५ वर्णागम घडवून आणतो. (उदा० 'चान्या' बद्दल 'चारया' 'आग' बद्दल 'आगि', 'नात' बद्दल 'नाति', 'धाबरे' बद्दल 'धाबिरे', 'हांसलोस' बद्दल 'हांसिलासे' इ०.)

सामराजाच्या भाषेचे आणखी विशेष थोडक्यांत द्यावयाचे ह्याणजे एकाच अर्थाच्या शब्दांची पुनरुक्ति, (पावन-पवित्र, बहु- फार), एकाच अर्थाच्या वाक्यांची पुनरुक्ति, (परिशिष्ट पहा). शब्दश्लेष (वरपंगती, देहली आयती, सोले), नकारार्थी अव्यययुक्त क्रियापदे, (नलगत, नुपमेति नपवति, नवजाय), विशेष्याप्रमाणे विशेषणाचा लिंगभेद, (तरळा दीपमाळा अपराधीण), अनुप्रास, (चितांक चिंताकुल), नवीन शब्दांची नाण (गोंडाळ, धावति (नाम)), शब्दांची अपभ्रष्टरूपे, (मधे मध्ये कांहीयक कित्तेक, तजुन), नकारयुक्त शब्दांचा उपयोग (अपेटी, अमाळा,) इ० हेत. इतके असून 'अंगनेस मज येव करावे,' व 'मैत्री तिसीं हें तुजसी घडावी'. अशीं चमत्कारिक रचनेची वाक्येही येथे आढळतात. कवीची शब्द-संपत्ति अपार असूनही पुष्कळदा असें होतें कीं, तो कांहीं शब्दांचा दास बनतो, व ते शब्द त्याच्या लेखनकृतीत वारंवार डोकाऊं लागतात. माघासारख्या कवीवरही 'अजिर', व 'उच्चकैः' या शब्दांचा पगडा बसला आहे. मग याला सामराज तरी अपवाद कसा असणार ? 'निपट' हा शब्द त्यानें १०० वेळा योजल्याचे रा. गोविंद रामचंद्र राजोपाध्ये सांगतात. (पहा मुमुक्षु वर्ष ८) त्याचप्रमाणे सज हा शब्द पुष्कळ वेळां आला असून, 'निर्वाह' व 'अमासा' हे शब्दही अनेकवेळां आले आहेत.

वर केलेल्या विचारावरून सामराजाची भाषा बरीच जुनी असल्याचें दिसून येतें. तिचें स्वरूप नाथांच्या किंवा रामदासांच्या भाषेशी जुळत असून, ती वामन-मोरोपंतादि कवींच्या भाषेहून थोडी भिन्न आहे. भाषेचा हा मुद्दा अंतःपुरावा ह्याणून कवीचा काल ठरविण्यास अत्यंत उपयोगी होईल.

महाकाव्य.

रुक्मिणीहरण काव्याचें इतकें विवेचन झाल्यानंतर, त्याच्या स्वरूपाकडे किंवा जातीकडे थोडें लक्ष देणें अवश्य आहे. कोणत्याही भाषेच्या काव्यप्रकारांत स्तोत्र, महाकाव्य व वीणाकाव्य हे प्रकार असतातच. आंग्लकवितेचे हे प्रकार संस्कृतकाव्याच्या स्तोत्र, महाकाव्य, व खंडकाव्य या प्रकारांशी जुळणारे आहेत. आमची मराठीभाषा ही संस्कृतोद्भव असल्यामुळे, काव्यप्रकारही तिने आपल्या जननीपासूनच घेतले. यास्तव संस्कृतकाव्यस्वरूपलक्षण हाणजेच प्राचीनमराठीकाव्यस्वरूपलक्षण अशी वस्तुस्थिति आहे. आमच्या मातृभोषवर व वाङ्मयावर आंग्लभाषा व वाङ्मय यांच्या परिचयाचे परिणाम घडून, आंग्लभाषेतील कवितेच्या रचनेचे सर्व प्रकार झपाट्याने आमच्याकडे येऊ लागले आहेत. तथापि महाकाव्याचा काल आतां ओसरल्यामुळे, व आमची संस्कृतमहाकाव्ये आंग्लक्रमणाच्या पूर्वीचीं असल्यामुळे, त्यांचें स्वरूप अबाधित राहिलें आहे, व हणूनच दोन्ही देशांच्या महाकाव्यांचा तुलनात्मक अभ्यास, कल्पनास्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें करण्यासारखा आहे.

सर्गबंधो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सदृशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपिवा ।
 शृंगारवरिशांतानामेकौऽपी रस उच्यते ॥
 इतिहासोद्भवं वृतमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।

अशी जरी संस्कृत साहित्यांत महाकाव्याची व्याख्या नायक, रस, कथानक व रचना यांच्या अनुरोधानें केली आहे, तरी पंचकाव्यांतील किरातार्जुनीय, शिशुपालवध व नैषधीय या महाकाव्यांवरून सृष्टिवर्णनें, स्थलवर्णनें, युद्धवर्णनें, संभाषणे, स्वभावपरिपोष, इत्यादि गोष्टींचाही समावेश महाकाव्यांत केल्याचें आढळून येतें. महाभारतासारख्या तरंगत्या कथांच्या (floating tales) समुदायानें वर्धित झालेलें महाकाव्य निराळें, व त्यांतील एकाद्या कथेच्या आधारे लिहिलेलें नैषधीयासारखें महाकाव्य निराळें, हें येथें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. असाच फरक आंग्लवाङ्मयांतील महाकाव्यांत Epic of growth" (primitive epic) व Epic of art, (literary epic) या दोन नांवांनीं काढला जातो. Epic of growth चें वर्णन "It is not in its entirety the work of a single author, but to some extent the result of a process of evolution and consolidation, and that a large amount of pre-existing material, in the shape of floating legends and earlier folk-poems and sagas, is gathered up into its composition." असें हडसननें दिलें आहे. पुनः महाकाव्याच्या या दोन जातींमधील सादृश्य व वैसादृश्य दर्शविताना, वरील ग्रंथकारानें काढलेले उद्गार मननीय असून, पौर्वात्य महाकाव्याच्या उगमास व उत्क्रांतीस ते सर्वथैव लागू पडतात. सादृश्यावद्दल तो म्हणतो:— "Its subject-matter is of the old heroic and mythical kind; it makes use of the supernatural; it follows the same structural plan and reproduces many traditional details of composition; while, greatly as it necessarily differs in style, it often adopts the formulas, fixed epithets and stereoty-

सामराज.

ped phrases and locutions which are among the marked features of the early type." वैसादृश्यासंबंधीही त्याचें म्हणणें पहाः—

“ But examination discloses beneath all superficial likeness, a radical dissimilarity. The heroic and legendary material is no longer living material; it is invented by the poet or disinterred by scholarly research; and it is handled with laborious care in accordance with abstract rules and principles which have become part of an accepted literary tradition. Where therefore, the epic of growth is fresh, spontaneous, racy, the epic of art is learned, antiquarian, bookish, imitative.” Primitive epic हें स्वतंत्र दर्जाचें, नियनूतन, व त्याच्या कालांतील मानववंश-निदर्शक असें असून, Literary epic हें पांडित्य-निदर्शक, अनुकरणात्मक, पुस्तकज्ञानावलंबि, व प्राक्कालीन स्वरूपाचें असतें, असा वर उद्धृत केलेल्या उताऱ्यावरून निष्कर्ष निघतो. महाभारत रामायण व भागवत ही पहिल्याप्रकारची महाकाव्ये असून, संस्कृत पंचमहाकाव्ये हीं दुसऱ्या तऱ्हेचीं होत. पहिल्यांची वाढ सहज असून दुसरी कलाविलास व पांडित्य यांचा स्पष्ट परिपाक होत.

वरील तत्त्वनिष्पन्न आमची मराठी महाकाव्ये लावल्यास तीं सर्व Literary epics किंवा Epics of arts (कलाविलासात्मक महाकाव्ये) आहेत असें निःसंशय दिसून येईल. कारण त्यांची उभारणी Epics of growth (उत्क्रांतिपर महाकाव्य) वर झाली आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं संस्कृतांतील Literary epics असें ह्मटल्या जाणाऱ्या महाकाव्यांचें, रचनेच्या बाबतींत पूर्ण अनुकरण केलें आहे. रुक्मिणीहरण

हैं कलाविलासात्मक महाकाव्य आहे. कोणत्याही महाकाव्यास एक नायक असतोच. येथे श्रीकृष्ण नायक असून तो धर्मोदात्त व सद्रेशोद्भव असा क्षत्रिय आहे. त्याने केलेल्या कंसवधांतकृत्यांत व रुक्मी-शिशुपाला-सारख्या विरोधकांसमोरून त्याने रुक्मिणीचे हरण केले यांत, त्याचे शौर्य प्रगट होते. या काव्यांतील सर्गांची संख्या ८ असून, शृंगार व वीर या दोन रसांचा परिपोष येथे झाल्याचे आपण पाहिलेच आहे. श्रीकृष्णाचे वृत्त ऐतिहासिक असे समजले जाते, व ते सज्जनांस आश्रय करण्यास सर्व-थेव योग्य आहे.

रुक्मिणीहरणांत सायंकालवर्णन, चंद्रोदयवर्णन, प्रभातकालवर्णन व द्वारकेचे वर्णन, अशी सृष्टि स्थल वर्णने आली आहेत. कवीने आपल्या विद्वत्तेचे, बहुश्रुततेचे व सूक्ष्मतेचे प्रदर्शन करून, आपले पांडित्य दाखविले आहे. मूळ भागवती कथेवर आपल्या काळचा ठसा उठवून, लेखन-शैलीत व रचनेत जरी वैचित्र्य आणले आहे, तरी मूळ कथेत फारशी फिरवाफिरव केलेली नाही. श्रीकृष्ण व रुक्मिणी अनुक्रमे देवाचा आठवा अवतार, व आदिमाया किंवा लक्ष्मी आहेत, या कवीच्या भावनाभिव्यक्तित्तच महाकाव्यास लागणाऱ्या अद्भुत तत्त्वाचा (Supernatural element) प्रादुर्भाव झाला आहे.

आमच्या कवीचा कलाविलास त्याने रचलेल्या संभाषणांत व पात्रांच्या स्वभावाविष्कारांत पहावयास सांपडतो. रुक्मिणी कृष्णनिंदा, सर्वांचे मार्मिक पण सडेतोड भाषण, आई-मुलीचा संवाद, रुक्मिणी-सुदेवभाषण, सुदेवाचे आत्मगतभाषण, कृष्णसुदेवसंवाद, आईचा रुक्मिणीस उपदेश, शृंगारलतिकेचे तिच्या नांवास सजिसे भाषण, इत्यादि

सामराज.

भाषणें त्या त्या प्रसंगाच्या उत्कटरसानें परिपूर्ण असून, तीं बहुतेक स्वाभाविक वाटतात. सर्वांत रुक्मिणीच्या आईची भाषणें स्वाभाविकता व करुणरसोत्कटता या दोन गुणांमुळे, सर्वांत श्रेष्ठ ठरतील. स्वभाव रेखाटतांना मात्र पूर्ण खबरदारी न घेतल्यामुळे कांहीं विसंगतता राहिली आहे. श्रीकृष्णासारख्या वीरास त्यानेंच स्वमुखानें केलेली आत्मस्तुति शोभत नाही. रुक्मिणीला प्रथमतः आदिमाया ह्मटल्यामुळे, तिनें केलेली कालीची किंवा वगलेची स्तुति व नवस चमत्कारिक वाटतात. रुक्मिणीचें श्रीकृष्णाबद्दलचें प्रेम सात्त्विक किंवा वैषयिक होतें, हें ठरविणें कठीण जातें. रुक्मिणीच्या आईच्या मित्रानें कवीनें मातृहृदयाचा नमुना रसिकांपुढें ठेविला आहे. आपल्या मुलीची प्रकृति बरी नाही, असें कळतांच तिला आलेले संशय, व शेवटीं किंकर्तव्यमूढ होऊन आपल्या मुलीस पोखत्या स्त्रियांना दाखविणें, पुढें ती सासरीं जातांना आईच्या तोंडून आलेले विरहोद्गार, व सासरीं कसें वागावें, याबद्दल कळकळीचा केलेला उपदेश या गोष्टी, मातृहृदयाची प्रेमोत्कटता सिद्ध करतात. हा प्रसंग कवीनें स्वप्रतिभेनें निर्माण केला आहे. तोंडखोडी रुक्मीचाही स्वभाव क्रोणाचाही सात्त्विक संताप जागृत करील. भीमकराजा पुत्राच्या आहारीं पडला आहे, पण शेवटीं शेवटीं ह्याताच्यानें जोर धरला आहे. रुक्मिणीच्या सख्या चतुर व हंगितज्ञ आहेत, हें श्रीकृष्णरुक्मिणीमीलनप्रसंगीं त्यानीं दर्शविलेल्या समयानुरूप वर्तुणुकीवरून कळून येतें. सुदेवपत्नी हें पात्र श्रीतुकारामांच्या किंवा अमृतरायाच्या कुटुंबाप्रमाणेंच दिसतें. कैकेयीवृत्तीचा संपत्ति मिळतांच विनयशीलवृत्तीत झालेला पालट कवीनें फारच कौशल्यानें दाखविला आहे. असो. एकदंर्शीत सर्व वाजूनीं पाहतां रु० हरण हें महाकाव्य आहे असें ह्मणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाही.

सामराज व त्याचा काल.

रु० ह० काव्याचें इत्थंभूत विवरण झाल्यानंतर तें रचणाऱ्या कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल व स्थलकालाबद्दल लिहिणें अपरिहार्य होतें. कोणत्याही कवीचा काल व स्थल ठरविण्यास अंतःसाधनें व बहिःसाधनें फार उपयोगी पडतात. अंतःसाधनें ह्याणजे कवीनेंच आपल्या काव्यांत केलेले आत्मचरित्रपर उल्लेख, भाषापद्धति, समाजस्थिति राजकीय स्थिति, हीं असून बहिःस्थितींत त्या कवीच्या समकालीन किंवा उत्तर कालीन कवींनीं तत्संबंधीं केलेले उल्लेख, विशिष्ट कालांत व विशिष्ट स्थलीं रूढ असलेले शब्द व वाक्प्रचार इ० गोष्टींचा समावेश होतो. आमचे बहुतेक मराठी कवि संत असल्यानें, आपल्यासंबंधीं मुद्दाम आपण कांहीं माहिती ग्रथित करून ठेवावी, हें त्यांच्या गांवींही नव्हतें. गुरुपरंपरा किंवा पुस्तकांच्या शेवटीं केलेल्या अगदीं त्रोटक उल्लेखावरून जी कांहीं थोडी माहिती मिळेल तेवढीच. सामराजासंबंधीं माहिती मिळण्यास अंतःसाधनें फारच थोडीं असून, बहिःसाधनांवरच पुष्कळसा जोर द्यावा लागतो. तथापि त्याची अभिरुचि, त्यास अभिमत असलेल्या गोष्टीं, व त्यानें निरनिराळ्या विषयांवर प्रकट केलेले विचार, यांवरून त्याचें व्यक्तिमत्त्व (personality) आजमावण्यास पुष्कळ जागा आहे.

सामराज हा पक्का महाराष्ट्रीय असून त्यास मराठी भाषेबद्दल जाज्वल्य अभिमान आहे. पहा०

असे मज्हाटी निजदेशभाषा । नयेत उक्ती बहुशा विशेषा ॥

x

x

x

दक्कणीस्वयंवरास तैलंग, कर्नाटक, पांड्य व द्राविड इ० जे राजे आले

सामराज.

त्यांत महाराष्ट्रीय राजांना 'महाभिमानी' असें विशेषण लाविलें आहे
या ठिकाणीं मराठी राजांचा उल्लेख स्वतंत्र केला आहे, हें विशेष असून
सामराजाचा काल ठरविण्यास तें उपयोगी आहे. यापुढें लग्नास आलेल्या
ब्राह्मणांबद्दल उल्लेख करतांना

द्विज परम शहाणे हे महाराष्ट्र येती ।

या ओळींत महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना 'मोठे शहाणे' असें ह्मटलें आहे
असे, सामराज शृंगाररसप्रिय अतएव रंगेल असावा असें अनुमान

वाढीत जात असतां भुलवीत लोकां ।

कुलांगनांच्या भुलवी कुमारी ।

नितंबपर्यंत पडेत वेण्या ।

तें वक्त्र तेथे सुमुखी फिरावी ।

दोघांत लज्जा तिसरी शिरावी ॥

या, व अशाच तऱ्हेच्या उक्तींवरून निघतें. पण याहीपेक्षां त्याचा विनोदी
स्वभाव त्याच्या काव्यांत ठिकठिकाणीं स्फुट झालेला दिसतो.

निघे जरी त्यास बहूत दाढी । तथापि ते बुद्धि न येच गाढी

असें रुक्मीचें केलेलें वर्णन, सात्त्विक कृष्ण भक्तांना हर्षोद्भूत हास्यां
निमग्न करील. चौथ्या सर्गांत आलेलें सुदेवपत्नीचें स्वभाववर्णन ह्मण
कोणाही गरीब अग्निहोत्र्याच्या पत्नीचें वर्णन असून, त्यावरून त
वर्गीतील स्त्रीस्वभावाची सर्वसाधारण कल्पना येते.

घृतविरहित, बाई चालती काय इष्टी ?

x x x

मज तरि सपनींही हा दिसेना अधेला ॥

+ + +

अञ्जुणिवीर समस्तें नित्य धाकों कण्याला ॥

या उत्कीर्त दर्शविल्याप्रमाणें तिच्या उडालेल्या जळफळाटानें व धांदलीनें विनोदाची निष्पत्ति झाली आहे. जेवणानंतर आंचवतांना विचारा सुदेव ब्राह्मण आपल्या घरीं हातांस माती लावीत असे, पण श्रीकृष्णाच्या घरीं

सुरभिसलिल देती कस्तुरी आंचवाया,

स्थविर तदपि लागे मृत्तिका चांचपाया ।

अभिनव नवलें या हांसती देवदासी,

हळुच मग दटावी ते दरोगीण त्यांसी ॥

या प्रमाणें त्याची फजिती उडालेली पाहून, देवदासीप्रमाणेंच वाचकांना हसूं लोटल्यावांचून राहणार नाहीं. पुनः लग्नास आलेल्या ब्राह्मणांच्या वर्णनांत कृष्णातीरच्या वैष्णव लोकांचे

हार्तीं घेती तीर्थ गंड्या, गवाळी, ।

चंबू चंच्या आसनांची चवाळीं ॥

हें वर्णन वस्तुस्थितीस धरून व नित्यपरिचयाचें असल्यामुळें, तें मनांस चांगलें पटतें. असेंच दुसरें उदाहरण

बसेत जेव्हां तळणें तळाया । ते अर्भकें धांवति आंतळाया ॥

आकांत होती बहु लेकरांचे । वाजेत तेथे धवके करांचे. ॥

यांत असून, बायका कामांत गुंतल्या असतां, मुलें मध्यें आल्यास त्यांना

सामराज.

कसें पाठींत बक्षिस मिळते, हें बहुतेकांनीं पाहिलेंच असेल. ज्या गोष्टींकडे साधा भोळा मनुष्य नित्याच्या हाणून काणाडोळा करील, त्याच गोष्टींतील चमत्कृति, विनोदी मनुष्य आपल्या सूक्ष्मनिरीक्षणानें लोक निदर्शनास आणून हास्याचे फवारे उडवील.

नारद हें पात्रच मुळचें विनोदी, व त्यांत तेंच विनोदाचा विषय असल्यावर मग काय विचारतां? येथें त्याच्या उभ्या शेंडीचा फायदा घेऊन तया सर्वांमध्ये प्रिय परम हा नारद असे, करीं ज्याचे वीणा अनियत मुखीं नाम विलसें निजप्रेमें नाचे, हरिचरण लाभें तंव बरी, शिखा युद्धासाठीं अतिशयित त्याची थरथरी ॥

याप्रमाणें वीणेचें व त्याच्या शेंडीचें नाचतांना वरच्यावर लागलेलें भांडण, वर्णन करून कवी वाचकांची हंसून मुरकुंडी वळवितो. असी, हा सर्व विनोद मानवीस्वभाच्या असंबद्धतेवर उभागला गेल्यामुळें, अर्थनिष्ठ अतएव अत्यंत उच्च दर्जाचा आहे. मानवीव्यंगांवर केलेला विनोद अंतःकरणास बोचक होतो. येथे तसा प्रसार नसल्यामुळें, शुद्ध व सात्त्विक आनंदाची प्रतीति होऊन, इतर रसांनीं ताणळीं गेलेलीं वाचकांचीं मनं सुखित व प्रफुल्ल होतात. विनोदी लेखक या दृष्टीनें उपकारकच होतो. प्राचीन मराठी कवींत सामराजाइतका उच्च विनोदी लेखक सांपडणार नाहीं, असें ह्याटल्यास अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं.

सामराज हा कोण असावा याची चर्चा करतांना मुमुक्षु वर्ष ८ मध्ये श्री. गोविंद रामचंद्र राजोपाध्ये यांनीं शामगुसाई, श्यामभट आर्वीकर, व सामराज कवि, या तिन्ही व्यक्ति एकच आहेत, व मुद्दलाख्यान कर्ता

सामराज, व २० ह० कर्ता सामराज हे एकच असून, तोच श्यामगुसाई या नांवाने बंगलुरास शहाजी राजांच्या दरबारीं शके १५७५।१५८० या काळांत महाराष्ट्रभाषाकवि ह्मणून रहात होता, असें ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शहाजी राजांचे पुरोहित मल्हारभट यांचा श्यामभट ऊर्फ सामराज उर्फ शामगुसाई हा भाऊ असून, त्यानें १६११ नंतर 'मुद्रलाख्यान' रचिलें, व नंतर १६२० च्या आर्धांचि 'रुक्मिणहिरण व रुक्मिणस्त्रियंवर' रचिलें, असेंही त्यांचें ह्मणणें दिसतें. यावर त्याच वर्षाच्या मुमुक्षूंत रा. प्रल्हाद धोंडो कानिटकर यांनीं टीका करतांना, श्यामभट आर्वाकर व मुद्रलाख्यानकर्ता सामराज हे दोघे एक असल्याबद्दल आपली मान्यता दिली आहे, व श्यामगुसाई व मुद्रलाख्यानकर्ता हे एक नव्हेत असें खालील कारणें देऊन त्यांनीं सिद्ध केलें आहे. :—

- १ श्यामगुसाई याचा, राधामाधवीविलासंचपूकार जयरामानें प्राकृत-भाषाभिज्ञकर्वीमध्ये समावेश केला आहे.
 - २ श्यामगुसाई मल्हारभटाचा बंधू असता, तर जयरामानें त्याचा तसा उल्लेख केला असता.
 - ३ शामगुसाई संस्कृतज्ञ असता तर, त्यानें जयरामास घातलेली समस्या प्राकृतांत न घालतां, संस्कृतांत घातली असती.
 - ४ यावरून श्यामगुसाई ह्मणजे शामभट आर्वाकर नव्हे.
- यापुढें सदर रा. कानिटकरांनीं मुद्रलाख्यानकर्ता सामराज व २० हरण-कर्ता सामराज हे एक नव्हेत हें ठरविण्यास खालील मुद्दे मांडले आहेत.
- १ दोन्ही काव्यांत नमनाचा श्लोक व वृत्ते एक असलीं, तरी तीं त्या काव्यांचें एककर्तृकत्व मानण्यास पुरेशीं नाहींत. कारण

सामराज.

तसा नमनांचा श्लोक नागेशाचें योजला असून, वामन पंडित, नागेश, विठ्ठल, यांनीं हींच वृत्ते योजिल्लीं आहेत.

२ रु० हरण कर्ता सामराज संस्कृतज्ञ असून, तितकी विद्वत्ता मुद्रलाख्यानांत दिसून येत नाहीं.

३ रु० हरणांत फार्शी शब्द बरेच आहेत. मुद्रलाख्यानांत चार पांचच आहेत.

४ स्वभावोक्ति हा सामराजाचा विशिष्ट गुण असून, मुद्रलाख्यानांत ती तितकी उठावदार नाहीं.

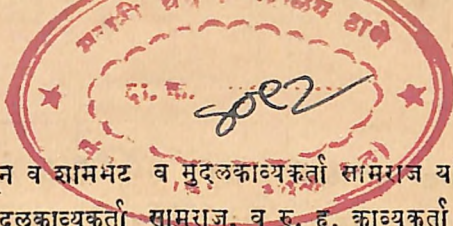
५ 'निपट' हा शब्द रु० हरणांत १०० वेळ आला आहे, मुद्रलाख्यानांत तो एकवार सुद्धां नाहीं.

६ मुद्रलाख्यानांत 'मागत्यान्' अशी गांवढळ रूपे आली आहेत, तशीं रु० ह. काव्यांत नाहींत.

७ रु० हरणांत जो ओजोगुण आहे, त्याचा पूर्ण अभाव मुद्रलाख्यानांत आहे. रु० हरण काव्याचें प्रसादमाधुर्यही मुद्रलाख्यानांत श्रेष्ठ दर्जाचें आहे.

८ पूर्वापर कालमानाप्रमाणें एकाच कवीचें ओज, प्रसाद, माधुर्य व कल्पकता, यांत फरक होत जाईल, परंतु भाषापद्धति व शब्दसंपत्ति या बाबतींत न समजून येण्यासारखा फरक केव्हांहीं पडणार नाहीं.

९ यावरून रु० ह० काव्य व मुद्रलाख्यान यांचे कर्ते भिन्न असावे. यावर 'मुमुक्षूत' पुनः लेख लिहितांना श्री. राजोपाध्ये यांनीं श्यामगुसाई

सामराज.

याचा मुद्दा गाळून व शामभट व मुद्दलकाव्यकर्ता सामराज यांचे एकत्व, दृढ करून, मुद्दलकाव्यकर्ता सामराज, व रु. ह. काव्यकर्ता सामराज, यांचे एकत्व दोहोंच्या काव्यांतील तुलनात्मक उतारे देऊन सिद्ध करण्याचा उपक्रम केला आहे. त्यांचे मुद्दे असे:—

- १ एकाच कवीच्या काव्यांत ओज, प्रसाद, व माधुर्य यांत जसा फरक पडणे अशक्य नाही, त्याप्रमाणे विद्वत्ता व स्वभावोक्ति यामध्येही पडणे अशक्य नाही.
- २ 'निपट' शब्द मुद्दलाख्यानांत आला नसला तरी रु० ह० कर्त्या सामराजास आवडते असे दुसरे काही प्रकार मुद्दलाख्यानांत आले आहेत.
- ३ मुद्दलाख्यान लहान आहे, व फारशी शब्द येण्यास मुद्दलाख्यानांत रु. ह. प्रमाणे प्रसंगांची अनुकूलता नाही.
- ४ रु. ह. काव्यांत गांवढळ शब्द आले नाहीत, याचा अर्थ सामराजाने आपली भाषा पुढे सुधारली.

याप्रमाणे रा. कानिटकरांच्या आक्षेपांचा विचार करून श्री.

राजोपाध्य यांनी त्या दोन्ही काव्यांचे साम्य दाखविणाऱ्या गोष्टी खाली दिल्या आहेत:—

- १ नमनाचाश्लोक दोन्ही काव्यांत सारखा असून, चारही चरण सारखे आहेत.
- २ सगुण निर्गुण नमन दोन्ही काव्यांत आहे.
- ३ दोघांचेही उपजाति वृत्त आवडते आहे.
- ४ अनुप्रास दोघाही सामराजास आवडतो.

सामराज.

- ५ 'ब्रह्म' या अर्थी 'वस्तु' शब्द दोन्ही काव्यांत आहे. त्याशिवाय कल्पद्रु, विपंची, पोष्य, हे शब्द दोन्ही काव्यांत वरचेवर येतात. तसेच भागे, आडले, असोशी, दापी, आगळा, उगले, वगैरे देशी शब्दही दोन्ही काव्यांत सांपडतात.
- ६ पुष्कळसे वाक्यप्रयोग वाक्यप्रचार, व्याकरणाचीं रूपे, प्रश्नालंकार व उच्चनीच मनोवृत्तींचा उत्कर्षाधिकर्ष दर्शविण्याची रीत. इ० गोष्टीं दोन्ही काव्यांत समान आहेत.
- ७ गृहस्थाश्रमाचें श्रेष्ठत्व, आदर्शभूत पतिपत्नीसंबंध, दानप्रशंसा, स्वर्गानादर, भगवच्चरित्रवर्णन, ब्रह्मविचार, व मुद्रलपत्नीवर्णन, इतक्या गोष्टीं दोन्ही काव्यांत आहेत.

एवढेंच करून न राहतां, श्री. राजोपाध्ये यांनीं रु० हरणकाव्य, शामभट आर्वीकरानेंच केलें असें मानण्याची आणखी कारणें दिली आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:-

- १ मु० ख्या० काव्य जसें कोल्हापुरचे राजोपाध्ये यांजकडे मिळालें, तसेंच रु० हरणकाव्यही त्यांच्याकडेच आहे.
- २ रु० स्वयंवरकाव्यही राजोपाध्ये यांजकडूनच मिळालें, असें कै० भावे लिहितात. मु. ख्या., रु० हरण, व रु० स्वयंवर, हीं तिन्ही काव्ये ज्याअर्थी एकाच घराण्यांत सांपडतात, व सामराज हेंच नांव कर्तृस्थानीं धारण करतात, त्याअर्थी तीं तिन्ही याच घराण्यांतील मु० ख्या० कर्त्या शामभट आर्वीकरानें केलीं असावीं.

- ३ तुळजापुरवासिनी व मळारि ही राजोपाध्ये घराण्याची अर्थात् शामभट आर्वाकराची कुलदैवते होत. त्यांचा उल्लेख रु० हरण काव्यांत आला आहे. 'मुद्गल' हा कुलस्वामी आहे. याचा उल्लेख त्याच्या पत्नीचा संबंध आणून केला आहे. शामभट, कोल्हापुराकडे राहत होता. तिकडील 'बाला', 'बगला' या देवता त्यानें रु० ह० काव्यांत आणल्या आहेत.
- ४ रु० ह० कर्ता राजदरवार परिचित होता, याविषयीं भिन्न मत नाही. तो शास्त्रपरिचित असून, अर्चनविधि, कुलधर्म, कुलाचार यांचाही तो पूर्ण परिचित होता. असा हा राजदरवार, शास्त्र, व अर्चनविधि, या तिन्हीं गोष्टींशीं सारखा परिचित असलेला कवि तशा प्रकारची वृत्ति चालविणाराच असला पाहिजे. ही वृत्ति पंडितराव राजोपाध्ये यांचीच होती. यावरून रु० ह० काव्याच्या कर्तृत्वाचा संबंध शामभट आर्वाकर उर्फ सामराज याकडे लागतो.

वरील दोन्ही बाजूंचा पुरावा लक्षांत घेतां, रु० हरण कर्ता सामराज, व शामभट आर्वाकर, यांचें एकत्व सिद्ध करण्यास श्री. राजोपाध्ये यांनीं जी अंतःसाधनात्मक व बहिःसाधनात्मक चर्चा मांडली आहे, तिच्यावरून त्यांच्याच विधानाच्या सत्यतेबद्दल खात्री होते. त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व बाबी मात्र एकत्र लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. दोन्ही काव्यांतील नमनाच्या श्लोकांचें साम्य, उपजातिवृत्तसाम्य व मुद्गलपत्नीचा उल्लेख, या अंतःसाधनांतर्गत गोष्टीं, रु० हरण कर्ता व शामभट आर्वाकर हे एकच असें ठरविण्यास विशेष लक्षांत घेण्यासारख्या असून, श्री. राजोपाध्ये यांचें

सामराज.

शेवटचे चार मुद्दे तर विशेष जोरदार व त्यांच्या सिद्धांतास बळकटी आणणारे आहेत. श्री. कानिटकर यांनी राजोपाध्ये याचे मुद्दे खोडून काढतांना, भाषेकडेच फार लक्ष दिलें आहे. पण इतर आनुषंगिक गोष्टींचे येथे जास्त उपोद्बलक आहेत. ६० हरणकाव्य सामराजांनं वृद्धपर्णी रचिलें, असल्यानं 'निपट' सारखें शब्द त्यानं मुद्दलाख्यान रचिल्यानंतर पुढें आपलेसे केले असावे. कारण ती त्याची पहिली कृति आहे. तरी सांप्रत ६० हरण कर्ता हाच शामभट आर्वीकर असं मानण्यास फारशी हरकत दिसत नाहीं. मात्र 'बाला,' 'बगला' वरून कवीचें स्थल कोल्हापूर मानल्यास, त्यानं आपल्या काव्यांत करवीरनिवासिनीचा कोठेच उल्लेख न करतां वरील क्षुद्रदेवतांचा करावा, हें आश्चर्यकारक आहे.

सामराजाचा काल ठरविण्यांतही वरील दोघां विद्वांनानी जे परिश्रमपूर्वक प्रयत्न केले आहेत, त्याबद्दल रसिक मराठी वाचक सर्वदा त्यांचे ऋणी राहतील. विशेषतः रा. कानिटकर यांची या बाबतींतील कामगिरी विशेष प्रशंसनीय असून, त्यावरून त्यांची शोधकबुद्धि उत्तम प्रत्ययास येते. मुमुक्षू वर्ष ८, व वि. वि. ५९, यांमध्ये त्यांनीं एकंदर या विषयावर पांच लेख लिहिले आहेत, व त्यांत जीं साधनें त्यांनीं उपलब्ध करून दिलीं आहेत, त्यांचा इत्यर्थ येणें प्रमाणें आहे:—

(१) एकनाथानंतर सामराज झाला, कारण तो नाथांचा ऋणी आहे. (२) नागेश व जयराम हे भाषेवरून समकालीन असावे; रा. मा. विलास चंपूचा काल १५७५-८० शके, हा असून याच्या अनुरोधानें नागेशाचा काल १५७०-७५ शके असावा. (३) सामराज, नागेश,

जयराम व परमानंद समकालीन असावे, कारण या चौघांनी 'मोर' हा अलंकार दिल्या आहे. राजव्य० कोश, (१५९६-९८) किंवा वामन, विठ्ठल; (१५९६-१६०९) आनंदतनय, वेणुवाई, (१६००) हा शब्द देत नाहीत. यावरून हा अलंकार १५७५ शके च्या सुमारास प्रचारांत होता. तसेंच नाथांच्या रु. स्व. (१४९३) रांत त्याचा निर्देश नाही. (४) सामराजांनी केलेले फळाचे वर्णन, नागेशाने केलेले गौतमवनवर्णन, व समर्थांचे ब्रह्मारण्यवर्णन, यांत फार साम्य असल्याने हे तिघेही समकालीन असावे. समर्थ १५६६ त महाबलेश्वरास होते. (५) तुकारामाच्या अभंगांत सामराजांनी योजलेले बहुतेक फार्सी व देशी शब्द आढळतात. वामन, विठ्ठल वीडकर, व आनंदतनय यांच्या काव्यांत फार्सी शब्द फार अल्प आहेत. तुकारामांनी १५७२-७३ त लेखनव्यवसायास आरंभ केला. यावरून रु. ह. १५७०-७५ त लिहिले गेले असावे. (६) सामराज, नागेश व जयराम यांच्या काव्यांत फार्सी शब्द येतात. नागेशाच्या काव्यांत त्यांचे प्रमाण अल्प असून, सामराजांत ते चौपट पांचपट आहे. यावरून सामराज शके १५५० — १५७५ या काळांत झाला असावा, व तो नागेश व जयराम यांच्या पूर्वीचा असावा. (७) सामराज व विठ्ठल कळपुरकर (१५३६) यांच्या काव्याच्या नमनाच्या श्लोकांत विलक्षण साम्य आहे. असेंच साम्य, दोघांच्या काव्याच्या इतर भागांत असल्यास, सामराज १५३६ नंतर झाला असावा. (८) लोलिवराज (१५५६) व सामराज यांची भाषा सारखी आहे. सामराजांनी त्यांचे कवित्व पाहिले असावे. सारांश सामराज हा एकनाथ व लोलिवराज यांचा उत्तरकालीन, वामन, नागेश, जयराम, परमानंद,

सामराज.

यांचा समकालीन, व वेणाबाई विठ्ठल वीडकर व आनंदतनय यांचा पूर्व-कालीन होय. (९) वामनाचा काळ शके १५५०-१६१६ हा आहे. पंडित व सामराज यांच्या काव्याची (विशेषतः त्यांच्या रु० पत्रिकेच्या भाषांतराची) तुलना केल्यास दोघांचीही शब्दयोजना सारखीच आहे. सामराजाने वामनाची शब्दरचना घेतली ही गोष्ट संभवत नाही. सामराज हा स्वयंप्रकाश कवि असून परपुष्ट नाही, व वामनी काव्य-संपत्ति त्याने चोरली नसावी. 'अवो येता जातां' हा वामनाच्या काव्यांतील श्लोक सामराजाचा असून, कोणी तरी वामनाच्या स्फुट श्लोकांत घातला असावा. वामनाचे पांडित्य सामराजांत नाही. शिवाय फारशी शब्द, दागिन्यांचीं नांवे, कर्मणिप्रयोगरचना, प्राकृतशब्द, इ० गोष्टी सामराज हा शाहुमहाराजकालीन, नसून वामनपूर्वकालीन असावा, हे प्रामुख्याने दर्शावितात. यावरून रु० हरणकाव्य सामराजाने शके १५६०-१५७० या कालांत रचिले असावे. (१०) सारांश सामराज हा एकनाथ व लोलंबराज यांचा उत्तरकालीन असून, वामन, नागेश, जयराम, परमानंद यांचा समकालीन व वेणाबाई, आनंदतनय यांचा पूर्वकालीन होय.

यानंतर श्री. राजोपाध्ये यांनी मुमुक्षु मार्च १९२९ या अंकांत याच कालासंबंधी एक लेख लिहिला आहे. (१) नागेशाचा काल १६०० असा कै.भाव्यांनी दिला आहे. (२) फारशी शब्दांचे प्राचुर्य, जयराम-परमानंदानंतरही मराठी ग्रंथांत दिसून येते. अशा दोन गोष्टी सुचवून त्यांनी रु० हरण व कै० राजवाडे यांच्या एका मेस्तकाची तुलना केली आहे. फळे, जनावरे, कापड, जवाहीर, यांचीं वर्णने, व विशिष्ट शब्दांचीं रूपे,

रु० हरण व मेस्तक यामध्ये सारखी असल्याचें त्यांनीं दोन्हींतील तुलनात्मक उतान्यांनीं दाखविलें आहे. हें मेस्तक कै० राजवाड्यांच्या मताप्रमाणें राजारामकालीन असल्यानें रु० हरणही त्याकाळींच रचिलें गेलें असावें, असा त्यांनीं तर्क बांधला आहे. यालाच पोषक असा आपखी पुरावा श्री. राजोपाध्ये यांनीं दिला आहे. हा ह्यणजे शिवरामकृत गीताचंद्रिकेचा (१६०५) होय. तां, निपट, आवरिजे, नवजाये, असे शब्द व 'लेणें लेबुनी,' अशा प्रकारचे वाक्यप्रयोग रु० हरणप्रमाणेंच या ग्रंथांत आले आहेत. 'अहो येता जातां' हा श्लोक मूळचा कोणाचा हा प्रश्न वादग्रस्त आहे. पण याची मूळ कल्पना, गीताचंद्रिकेतील 'उठतां वसतां, तसें बोलतां आणि चालतां । सर्वदा सर्वत्र गीताचंद्रिका प्रकटे ॥ या चरणावरून घेतली असावी, यावरून रु० हरण, मेस्तक व गीताचंद्रिका हे ग्रंथ समकालीन असावे, व ह्यणून रु० हरण १६०५ मध्ये लिहिलें गेलें असावें, असा श्री. राजोपाध्ये यांच्या ह्यणण्याचा एकंदरीत मथितार्थ आहे.

वरील दोघांही विद्वानांच्या विस्तरशः दिलेल्या मतांचा विचार करतां, सामराज एकराथानंतर झाला, याबद्दल वाद नाही. नागेशाचा काल अनुमानधक्क्यानें न ठरवितां कै० भाव्यांनीं ठरविलेला घेतल्यास, सामराज व नागेश, हे समकालीन मानण्यास हरकत नाही. रा. कानिटकरांनीं फार्सी शब्दांवर फार भर दिल्याचें दिसतें. आमच्यामतें राजव्यवहार कोशाकडे थोडें लक्ष द्यावें. त्या कोशांत आलेले शब्द सामराजांनें योजले आहेत. कोणीही प्रतिभासंपन्न कवि कोशाची नकल करणार नाही. यावरून सामराज, राज. व्य. कोशरचने (१५९६-९८) पूर्वी झाला असला

सामराज.

पाहिजे, व तोच काल साधारणतः जयराम व परमानंद यांचा येतो. फार्शी शब्दांच्या प्राचुर्यावरून सामराज १५५०-१५७५ या काळांत झाला असावा, हें ह्मणणें रास्त आहे. तो समर्थ व तुकाराम यांचा समकालीन आहे. पण रु. ह. काव्यांतील कांहीं श्लोक व समर्थीच्या कांहीं प्रसिद्ध ओव्या यांत, जे कल्पनासाम्य रा. कानिटकरानीं दाखविलें आहे, तें मात्र फारच ओढाताणीचें आहे, असें वाटतें. विठ्ठल कळपुरकर व लोलिवराज यांसंबंधीं केलेलीं विधानें तितकींशीं खात्रीदायक वाटत नाहींत. त्यांच्या ग्रंथांचा जास्त काळजीपूर्वक अभ्यास झाला पाहिजे.

सामराज व वामन यांच्या संबंधीं चिकित्सा करतांना रा. कानिटकरानीं सामराजास वामनपूर्वकालीन ठरविलें आहे, व याला पुनः फार्शी शब्द, व दागिन्यांची नांवे, यांचा वामनीकाव्यांतील अभावाचा हवाला दिला आहे. सामराजाच्या काव्यांत फारशी शब्द किंवा दागिन्यांची नांवे घेण्यास त्याचा राजदरबारपरिचयच विशेष कारणीभूत झाला आहे. तेव्हां या बाबतींत या दोघां कवींची विशिष्ट परिस्थितींच लक्षांत घेण्यासारखी आहे. वामनाचा कल भक्ति-वेदांताकडे जास्त असल्यामुळे, वरील बारिक गोष्टींकडे, त्यानें जास्त लक्ष दिलें नाहीं. " सामराजानें वामनाची शद्वरचना घेतली ही गोष्ट संभवत नाहीं.....सामराज हा स्वयंप्रकाश कवि असून, परपुष्ट नाहीं, व वामनीकाव्यसंपति त्यानें चोरली नसावी. " हें रा. कानिटकरांचें ह्मणणें आह्मांस तितकेसें पटत नाहीं. सामराजानें श्रीनाथांच्या काव्यकल्पनेची चोरी केली, व त्यानें लोलिवराजाचें काव्य पाहिलें असावें, असें जर ते ठरवितात, तर धडधडित वामनी यमकानुप्रासात्मक शैली, एक संबंध श्लोक, व कांहीं चरण, सविमणी-

पत्रिकारूपांतरसाम्य, इतक्या गोष्टीं एक सांपडूनही त्यानें वामनीकाव्य-संपत्ति चोरली नसावी, असें ते कसे ह्मणतात, याचें नवल वाटतें. सामराजास दुसऱ्याचें ऋण घेण्याची फार संवय आहे. तो वामनाचा समकालीन असून त्यानें पंडितांची काव्यकृति पाहिली असावी, असें आमचें मत आहे, व यास अनुसरून श्री. राजोपाध्ये यांनीं गीताचंद्रिकेवरून १६०५ हा जो त्याचा काल ठरविला आहे, तोच आह्मांस ग्राह्य वाटतो. अर्थात् १६०५ शके, हा सामराजाच्या उतारवयाचा काल होय, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. तस्मात् शके १५५०-१६०५ या काळांत सामराजानें आपलें रु. ह. रचलें असावें, असें वाटतें.

असो, प्रस्तुत निबंध सामराजाच्या एकट्या रु. ह. काव्यावर आहे. मुद्रलाख्यान व रु. स्वयंवर हे त्याचे ग्रंथ पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्यास, या कवीविषयीं आणखी माहिती मिळण्याचा संभव आहे. एकंदर विषय-विवेचन जितकें विस्तृत होईल तितकें करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामराजाच्या काव्याविषयींचे विचार थोडे निराळे व स्पष्ट, असे मांडले आहेत. रसिक वाचक या अल्प कृतीचा योग्य परमर्श घेतील अशी आशा आहे.

परिशिष्ट १.

रुक्मिणी पत्रिका.

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते । निर्विद्वय कर्णाविवरैर्हरतोऽगतापम् ॥
 रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभम् । त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ १ ॥
 का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूप विद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
 धीरा पतिं कुलवतीं न वृणीत कांता । काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ २ ॥
 तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरंगजायामात्मर्षितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
 मा वीरभागमभिमर्शतु चैत्र आरात् गोमायुवन्मृगपतेर्वलिगंबुजाक्ष ॥ ३ ॥
 पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान् परेशः ।
 आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ ४ ॥
 श्वो भाविनी त्वमजितोद्वहने विदर्भान्गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
 निर्मथ्य चैत्रमगधेद्रबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥ ५ ॥
 अंतःपुरांतरचरीमनिहत्यबंधूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदास्युपायम् ।
 पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ ६ ॥
 यस्यांघ्रिपंकजरजःस्नपनं महांतो वांच्छंत्युमापतिरिवात्मतमोप्रहत्यै ॥
 यर्होबुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् ॥ ७ ॥

परिशिष्ट २

संस्कृत वाङ्मयांतील आणखी कांहीं समानार्थक उतारे.

सर्ग १.

श्लोक १९ चरण २:- कर्माणि बंधीनि मनुष्यलोके ।

-- गीता.

” ५० चरण १ः--अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम् ।

--गीता.

सर्ग २.

श्लोक २२ चरण ३ः--पृथिव्यां पुत्रास्ते जननि बहवः संति सरलाः ।

—शंकराचार्य.

” ३५ चरण १ः--निधानगर्भाभिव सागरांवराम् ।

--रघु. ३.

” ५५ चरण २ः--हंस ! प्रयच्छ मे कातां गतिरस्यास्त्वयाहृता ।

—विक्रमो०

” ५५ चरण ४ः--चकोरीपांडित्यं मलिनयति दृग्भंगिमहिमा ।

--काव्यप्र०

” ५९ चरण ३ः--कर्णं ददात्यभिमुखी मयि भाषमाणे ।

—शाकुं०

” ६१ चरण २।३ः--गुणाःकुर्वेति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् ।

--सुभा०

श्लोक ७९ चरण ४ :- तपःक वत्से क्वच तावकं वपुः ।

--कुमारसं.

” १०४ ” ” :- त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् ।

--उत्तरराम.

सर्ग ३

श्लोक ३७ चरण ३ :- शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ।

—रघु. ३

सामराज.

” ७९ चरण १ :- नेति नेतीत्यात्मा ।

—बृहदा.

” १०९ चरण ४ :- अस्त्रेस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे ।

—मेघ०

सर्ग ४.

श्लोक १२ चरण ४:-हंसोऽहि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रं वर्जयत्यपः ।

—शाकुं०

” ३३ चरण २:-सूर्यापाये न खलु कमलिनी पुष्यति स्वाम-
भिख्याम् ।

—मेघ०

” ४५ चरण ४:-निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुराले-
ख्यसमर्पिता इव ।

—रघु. ३

सर्ग ६.

” १३९ चरण ३/४:-हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्याक्ति लंबालकत्वात् ।

—मेघ.

” १६४ चरण ३:-लोहबंधैर्बबंधे नु वज्रेण किं विनिर्ममे ।

मनो मे न विना रामाद्यत्पुस्फोट सहस्रधा ॥

—भट्टी.

” १६५ चरण ३:-अपिग्रावा रोदत्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ।

—उत्तरराम.

सर्ग ७.

श्लोक ७७ चरण १।२:-इंदीवरश्यामतर्नुनृपोऽसौ त्वं रोचनागौर-
शरीरयष्टिः । अन्योन्यशोभापरिवृद्धेयं वां
योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥

—रघु ६.

” ७७ चरण ३।४:-त्वमात्मनस्तुल्यममूं वृणीष्व रत्नं समाग-
च्छतु कांचनेन । —रघु ६.

” ९८ चरण २:- अहं तु तेन वचनेन नवग्रहा करिणीव
प्रथमांकुशपातेन ।

—कादंबरी.

” १२० चरण ४:-पद्मपत्रमिवांभसि ।

—गीता.

” १३५ चरण १:-तमो वैदग्ध्यानि स्थगयति कचः किंच
वचनम् ।

—काव्यप्र.

” ६४ चरण ४:- परोपदेशे पांडित्यम् ।

—हितोपदेश.

सर्ग ८

श्लोक १२ चरण ३:-स्त्रीबुद्धिः प्रलयं गता ।

—महाभारत.

” ७२ चरण ३।४-प्रत्यंगुलिषिवरशिवानेर्गतजलधाराः,
सलिलयंत्रदेवता इव घारांगना
यथायथं राजानमभिषिषिचुः ।

—कादंबरी.

परिशिष्ट. ३

रुक्मिणीहरण काव्यांत येणाऱ्या ह्यणी

सर्ग १

१ कांसे लावणें.

सर्ग २

२ ऊर पिकविणें.

३ घोण घालणें.

४ कडमोड येणें.

५ संकल्प घेणें.

६ पाड पडणें.

७ सांडणी टाकणें.

८ पडणी पडणें.

९ आंगमोडे येणें.

१० देखि लागणें

सर्ग ३.

११ लग्न काढणें.

१२ मूल धाडणें.

१३ घालफेडी करणें.

१४ संसार वारा होणें.

१५ लग्न लागणें.

- १६ धावण्या धावणें.
 १७ कळाशी बसणें.
 १८ कपळी पडणें.
 १९ डोळेझांक करणें.
 २० कळी विकत घेणें.
 २१ प्राणास उदार होणें.
 २२ झाडणी करणें.

सर्ग ३.

- २३ क्षीर नीरा निवडणें.
 २४ काळ कंठणें.
 २५ फासां पडणें.
 २५ फाटा फुटणें.
 २७ कळस ढळणें.
 २८ लाही करणें.
 २९ तिवाटी होणें.
 ३० सावली येणें.
 ३१ झोंबी पडणें.
 ३२ हातचे सोडणें.
 ३३ पाय काढणें.

सर्ग ५.

- ३४ हुरूप उठणें.

सामराज.

- ३५ काकूलती यें.
- ३६ कृतार्थ हों.
- ३७ ठसा उमटें.
- ३८ पुट चढें.
- ३९ कसोटीस उतरें.
- ४० टाळी हों.

सर्ग ६.

- ४१ हार्ती पार्यी जिभा फुटें.
- ४२ कपाल उठें.
- ४३ कान देणें.
- ४४ जात्र देणें.
- ४५ विसरी पडें.
- ४६ बुद्धि कळसाला चढें.
- ४७ वळसा हों.
- ४८ तकवा सोडें.
- ४९ उपचडे सुटें.
- ५० अवस हों.
- ५१ भेद देणें.
- ५२ जीव फुटें.
- ५३ (जीव) अवज्ञा हों.
- ५४ वर मुरकुंडी पडें.

५५ पृच्छा पडणें.

५६ नातें लावणें.

५७ गुंते पडणें.

५८ कोडें पडणें.

सर्ग ७

५९ उत्तीर्ण होणें.

६० बोलेंवरि बोल वाढणें.

६१ एकावर एक दातीं येणें.

६२ बलाया घेणें.

६३ ग्रंथ उलकणें.

६४ मिळणीं मिळणें.

६५ मूळ तूटणें.

६६ सांडी धरणें.

६७ तूटि पडणें.

६८ गुढी उंच उभवणें.

६९ वचन हातावर धरणें.

७० रोडेजून हाड होणें.

७१ घोघरीं मृण्मय जाण चूली.

७२ परोपदेशीं पांडित्य.

७३ मूर्धा पुढें काढून ठेवणें.

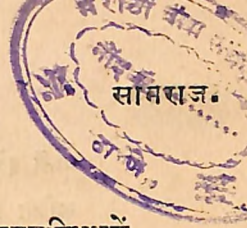
७४ बोज होणें.

सामराज.

- ७५ उगऊन देणें.
- ७६ पोटांतून शिकविणें.
- ७७ उपजत पढणें.
- ७८ पाठमोरी राहणें.
- ७९ भार घालणें.

सर्ग ८

- ८० बोला फुलां गांठि पडणें.
- ८१ डोल देणें.
- ८२ बकध्यान धरून राहणें.
- ८३ कार्य सिरा चढणें.
- ८४ खिरीमध्ये सगाटा असणें.
- ८५ चक्र फिरणें.
- ८६ कपाट देणें.
- ८७ ताळा पडून जाणें.
- ८८ नाकां चुना लावून जाणें.
- ८९ पारणें फिटणें.
- ९० पांग फिटणें.

परिशिष्ट ४

रुक्मिणीहरण काव्यांतील कांहीं अर्थपुनरुक्तिस्थलें.

सर्ग १

हैं पांगुळें वागवितोस पोटी,
प्रपंच ईला जरि साप चावी,
वेडावतो वेद समस्त जेथे,
जया चैतन्याचें स्तवन करितां वेद अडती,
जगकर्ता धाता सहज उपजे नाभिकमळीं.
कदा योगींद्रांचे क्षणभरि पडेनाच नयनीं
ब्रह्मादिक विबुध लागेत चरणीं.
कुलांगनांच्या भुलवी कुमारी.
लेकी सुनाही भुलवील गोऱ्या.
ज्याकारणें होय जलांत मच्छी.
मुखांबुजीं मंजुळ वेणु वाहे.
कीर्तीमुधांशूस परीक्षिती हो.

सर्ग २

करूं नको सोदर सागराचे.
ज्याचे गुणीं रुक्मिणि कान देते.
शोभे तिचे पाठिस लांब वेणी.
जाळी तिला चंदन चंद्र वाळा.

सामराज.

पाठीं इचे हंससमूह लागे.
लाजेत इचे कवरीस मोरें.
हे पाजवीली छुरिका अनंगें.

सर्ग ३

हा मनोगज अनावर मातें.
मन्मथें झडपिलें मन माझें.
डसे तुला कृष्णभुजंग बाई.
जाय हें वय अमोलिक वाया.
मुखांबुर्जी संतत वेणु वाहे.
हा आठवा चालक कृष्ण मोठा.

सर्ग ४.

नसे तुझा हा अभिमान सिंहीं.
गोमायु कैसा हरि भाग लाहे.
तूं भूलविसी जन अंगनांचे.
होईन दासी घरिची फुकाची.
पुढें नसेरे रस या वयाचा.
हें द्वारकेचें घननीळ तारूं.
वासुदेव घननीळ फुकाचा.
कर्णधार उतरील उतारीं.
शानराज मजला गुरु भेटे.
शानराज मज वैद्य मिळाला.

तूजवीण मन पांगुळ झालें.
विषयविषधरीं हे डंखिली आजि भारी.
लोकत्रया मन्मथ आगि लावी.

सर्ग ५

घेती किरीटावरि वेत्रयष्टि.
सर्वोसही अति निषेधति वेत्रधारी.
आकर्णपर्यंत विशाल डोळे.
स्तवन करितां वेद अडती.
हा वीरभाग शिशुपाल जयीं विटाळी.
सिंहामिषा हरुन नेतिल आजि कोल्हे.
माजे जिच्या सिंहसमाज लाजें.
मुक्ताफळांची जिस माळ जाळी.
नेत्रांबुर्जी सागरपूर लोटे.
पहा माझे नाभीकमळिहुनि वेधे उपजति.

सर्ग ६

रजोविशेषें रवि हा दिसेना
सप्ताश्व जेथें बहु घे विसावे.
चंद्रासही स्पर्शति चंद्रशाला.
शची दिसे र्जाजपुढें दरिद्रा.
स्मराचीं झळके कृपाणी.
कुरंगार्क्षींचीं ते अतिचतुर पाहेत वदनें.
वाढीस जात असतां भुलवीत लोकां.
नितंबपर्यंत पडेत वेण्या.

सामराज.

परि तुझे वय हें तयिचें नव्हे.
फुकाचे स्मरण.
फुकाचे दासीतें.
यदुपति तुजसाठीं मीच मासीण झालें.
घडि घडि बहु देते रुक्मिणी कान तेंथें.

सर्ग ७

पौरांगनांचीं हृदयें हरी तो.
नीराजिजे मन्मथकेसिंठ जेथे.
असेस तूं सुंदर फार गोरी.
सहस्रां तोंडांचा फणपति धरी शेष लघिमा.
अखंड आखंडल ज्यास दापे.
अडे जया शेष सहस्र जिव्हा.
तो आठवा हा अवतारधारी

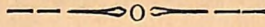
सर्ग ८

शिकेत जीच्या कलहंस चाली.
शिकेत जीच्या हरिणी पहाणी.
शृगालसंघातुन सिंह जैसा.
हारोन जाय मकरध्वजकोटि शोभा.
करीत दासी बहु वेरझारा.
करीत बाळा बहु वेरझारा.
आकर्ण विस्तृत तिच्या विलसेत दृष्टि.
न लक्षे योग्याला अति तरळ ते लक्षिति कसें ?
न आडले हा पुरुषार्थ देहीं.

(७२)

परिशिष्ट ५

पाठभेद, शब्दार्थचर्चा व स्पष्टीकरण.

सर्ग १.

श्लोक ५ पूत्ति—यावद्दल 'मूर्ति' हा प्रो. तुळपुळ्यांचा व आमचा
पाठ ग्राह्य झाला आहे.

„ १९ विरडें--गांठ, कोडें.

„ २२ लागट—लेंचट.

„ २८ काटली—मळली.

„ ५१ ओ. २ आगळा--अर्गल, अडसर.

„ ५२ लिगाडा --खोडसाळ.

„ ५४ गरळा--वनस्पतीचा रस व विडा चावून निघणारी पिक,
यांचें मिश्रण.

„ ६५ आलका--पहा. आलकट=हूड, अलड.

„ ७० ओ. १ अरिष्टें— Mischievous tricks (as of
children.)—Molesworth.

„ ७५ मागें--क्रियाविशेषण ध्यावें.

„ ७३ कृत्यस्त्य—यावद्दल 'व्यत्यस्त्य' हा रा. कानिटकरांचा
पाठ घ्यावा. व्यत्यस्त्य= उलट, विषम.

सर्ग २.

श्लोक ३. नयेच धे उत्तम हेम ईचें-—न्यायानेंच तो पृथ्वीपासून सुवर्णरूपानें कर धेत असे, हा अर्थ योग्य आहे. प्रो. तुळ-पुळ्यांचा अर्थ वस्तुस्थितीस धरून नाही. निखालस कर न घेणारा राजा सांपडणार नाही.

श्लोक १९:-धेनूची-कामधेनूची.

„ ३९:-घडीत — घटितम् -घडण.

„ ४३:-ते वाढवीलें किं अनेकयत्नीं- ‘ते वाढवी लेंकि अनेक यत्नीं’ हा रा. कानिटकरांचा पाठ घ्यावा.

„ ४५ ओळ २:- बहुलक्षणांनी - बहुल, क्षणांनी, असे निराळे शब्द असावे. बहुल=अमित [हंसकोश]

„ ५४:- ईच्या नितंबा गरिमान यावा-‘ ईच्या नितंबा गरिमा न यावा ’ हा कानिटकरांचा पाठ बरा दिसतो. कारण त्या शिवाय ‘तथापि’ याचें स्वारस्य रहात नाही.

श्लोक ६२ सरिसृपी--सर्पिण. हा अर्थ देण्याचें श्रेय प्रो. चिं.वि.
जोशी यांजकडे आहे.

—चरण चवथा.—

‘ झाले ’ बद्दल ‘ वाळे ’ असा वा. म.
जोश्यांचा पाठ चांगला दिसतो.

॥ ७६ कुमुमशरचरानीं—‘ चरानीं ’ बद्दल ‘ शरानीं ’ असा रा.
कानिटकरांचा पाठ युक्त आहे.

॥ ९६ कर्णे जपजागराचे--कर्णेजप ह्मणजे चहाडखोर हा अर्थ
वा. म. जोशी यांनीं प्रथमतः सुचविला.

सर्ग ३.

॥ चरण २ —यांत प्रो० वा. म. जोश्यांनीं ‘ हे रिजाली ’
असा पाठ सुचवून व ‘ रिजाली ’ याचा
अर्थ base, mean असा मोल्स्वर्थवरून
देऊन, अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.
यमकाच्या दृष्टीनें वरील पाठ जरी बरा
वाटला, तरी अर्थाच्या दृष्टीनें ‘ हेरि जाली ’
हाच आमचा पाठ युक्त वाटतो. “ ही
रुक्मिणी सुदैवानें राजाची मुलगी होऊन,
श्रीकृष्णासारख्या गवळ्यास वरण्यानें, ती
दूती होण्याचा प्रसंग आला आहे. ”
असा दुसऱ्या ओळीचा अर्थ घ्यावा.
किंवा ‘ हेरि ’ हें विशेषण समजून

‘ light, trifling, worthless ’ असा
मोल्स्वर्थने दिलेला अर्थ घ्यावा.

श्लोक १४ चरण २ बाहल्याचा—बाहला=दूध काढण्याच्या वेळीं
गाईचे पाय बांधण्याचे दोरखंडः—
प्रो. चि. वि. जोशी.

श्लोक १६ ताक घाटा—घाटा=सांड्या, विभडें वगैरे करण्या-
करितां, अगर बाजरीच्या पिठाचा ताक,
मीठ मिरच्यादिकांच्या मिश्रणासह तयार
केलेला पदार्थ (वि. मि. कोलते.
वि. वि. ५९।३)

श्लोक १९ अमासा--या शब्दाचा ‘ मांस रहित ’ असा अर्थ हंस-
कोशांत मुळींच सांपडत नाही. रा. कानि-
टकरांचा भर, एकनाथांच्या ‘ निबर ’ या
शब्दावर आहे. हंसकोश याशब्दाचा ‘अंमळ’
असा अर्थ देतो पण तो आह्मी “Properly
अमळसा A little ” असा Moles-
worth वरून सुचविलाच आहे.

श्लोक ३५, भारती-- या बद्दल ‘ भासती ’ हा कानिटकरांचा पाठ
चांगला आहे.

श्लोक ४० सोपशाला-- या बद्दलची पृच्छा रा. कानिटकरानीं
वि. वि. वर्ष ५९ अं. ७ यांत केली होती.

तिला आर्ही पुढील ९ व्या अंकांत उत्तर दिलें आहे. 'सोप' बदल 'तोष' असा पाठ घेतला तर अर्थ चांगला लागतो. पहा- "उर्णावस्त्रं तु शालः स्याच्छशोर्णं तोष नामकम्।"- राज व्यवहार कोश. २।६३. 'तोष' याची चुकुन नकल करतांना 'सोप' असें पडलें आहे. तोष=सशाच्या केसांचें वस्त्र. किंवा सूफ=wool or fleece असा अर्थ घ्यावा. पण कानिटकरांचे समाधान व्हावें ह्मणजे झालें !

श्लोक ४- कोचकी- The peak or central prominence of a terban. --Molesworth.

” ” साहिव्या- साहिव्या= A silken cloth with strips, -(Richardson's P, & E, Dictionary)

” ” सखर- खडबडीत. — (शब्दरत्नाकर.)

” ४१ म्यानबंध- मिआन्-बंदू=कटिवंध. A belt, girdle; waistband of drawers or trousers. —Richardson

” ” माची- 'पाची' असें असावें. पाची=हिरव्या रंगाचे.

” ” बाफता-A kind of cotten cloth -(Richardson),

” ” नौपटीच्या-नवपट्टीच्या, पट्टी=A strip नवीन रेषा असलेल्या.

” ” पांजणीची-पांजण (स्त्री०) कोऱ्या कापडास लावतात ती खळ. (शब्दरत्नाकर). The warp—paste —Molesworth.

सामराज.

श्लोक ४१ शोणं-शोण=तांबडी.

” ” बनोसे-‘अबूनूस’ पासून निघालेला असावा. अबूनूस=
शिस्वी, काळ्या रंगाची.

श्लोक ४३ तासकें- लहान ताट--परात, लोखंडाचें किंवा पितळेचें
वाटोळें व किंचित् खोलगट असें तव्यासारखें
लहान भांडें; हिचा उपयोग बहुशः झांकण,
हणून ठेवण्याकडेच केला जातो, हणून हिला
‘ झांकणी ’ असेंही कोठे कोठे संबोधतात.
(वि. भि. कोलते, वि. वि. ५९।३). हें
विशेषण नव्हें, हें रा. कानिटकरानीं लक्षांत ठेवावें.

श्लोक ४४ चौक्या- चतुष्कोणाकृति स्नानगृह, न्हाणी.

(वि. भि. कोलते)

” ” न्याहल्या- निहाली=A mattress for sleeping; a
small carpet with a pile.
(Richardson)

” ” नीशार- नसार=An arbour or canopy,
—(Richardson)

” ” प्रस्तावे- ‘ अस्तावे ’ हा पाठ प्रथमतः वा. म. जोशी
यानीं सुचविला.

” ४५ सजहुमे- ‘ सज, ’ ‘ हुमे ’ असें दोन निराळे शब्द
ध्यावें. ‘ सज ’ हा शब्द सामराजाचा आवडता
आहे.

श्लोक ४६ मदगर्दपोश-- 'सज,' 'गिर्दपोश' असे दोन शब्द घ्यावे.

गिर्दपोश=bed clothes,

(Richardson)

” ” दुलीचे-- झुलीचे=Covering, (Richardson)

गालीचे, झुलीचे &c. हें विशेषण नव्हे.

” ” वचकण्या-- वचकम्=A hall of audience.

(Richardson)

या वरून अशा दिवाणखान्यांत घालण्याची बैठक असा अर्थ.

श्लोक ”, चोपड--चौपर=Au Indian game. (Richardson)

यासच इंदूरकडे सारीपाट ह्मणतात. बुद्धिवळाचा पट हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण द्विरुक्ति-दोष होतो.

श्लोक ४७ वेसरें--बी सर् (पार्शी)=A hawk. } Richard-
वेसराक् (,,)=तरुण ऊंट; खेचर, } son.

” ” वृषदुमे--दुमे=झुपकेदार शेंपटी असलेले, हा अर्थ प्रो० वा. म. जोशी देतात. दुंबा=a tail असा शब्द सांपडतो, यावरून वरील अर्थ ग्राह्य वाटतो.

श्लोक ४८ उतत्या--खारका हा कानडी शब्द आहे, हें रा. कानिटकरांचें ह्मणणें बरोबर आहे. पण 'उतत्या' असा मूळ शब्द आहे हें लक्षांत घ्यावे.

श्लोक ४८ सुरंगें---सुरंग=The orange (Apte). हैं विशेषण
नव्हे.

श्लोक ४९ शेषें--सेवें, सेव= an apple (Richardson).

” ” खिरणी--हें निंबोणीसारखें एक फळ आहे. याचें बीं
काळे असून आंतून पांढरें दूध निघतें. याला
गुजरार्थीत ' रायणी ' ह्मणतात.

” ” सताळें--सताळें- सताळू=peach.--प्रो. चि. वि. जोशी.
पण कानिटकरांची शंका आहेच !

” ” पुंडे--पुंडू (सं०)=A kind of sugar cane
(red variety)—Apte,

श्लोक ५४ तिरकुटें--' तिळकुटें ' असा पाठ घ्यावा.

श्लोक ५६ मुकासे -मोकासा=इनाम ह्मणून दिलेली जमीन.

श्लोक ७५ सांवा-- सांव (सं० स्नायु. पुं०)= शीर नाडी. रा.
कानिटकरांचा अर्थ बरोबर नाहीं.

श्लोक ७८ बहुला गे-- येथे ' बहुळणें ' हें क्रियापद आहे, व
त्याचा अर्थ व्याकुळ होणें असा आहे,
(शब्दरत्नाकर) व तो अर्थही प्रस्तुत स्थलीं
लागू पडतो.

श्लोक ७९ जयाचाच--' जपाचाच ' असा पाठ पाहिजे.

” ९६ चरण २-- तुझा भक्त जो मातलेला मांग (रुक्मी)
तो (मला) चिरडीत आहे.

श्लोक १०० वारुणी--मदिरा असाही अर्थ ध्यावा.

श्लोक १२९ सौनिक--“ सौनिकाचे” असें पद सुचविणारे अभ्यासक वा. म. जोशी होत. त्यानींच ‘सौनिको गृहशकुंतिकाभिव’ हें उत्तररामा-मधील अवतरण प्रथमतः दिलें होतें. रा. कानिटकराना यांचें नांव द्यावयास भीति कोणती होती?

श्लोक १३० भसेंसी--भसासा पडणें. भसासा हा ध्वन्यनुकारी शब्द आहे. ‘भसेसी’ असें यमका करतां केले आहे.

श्लोक १३४ पूर्वी-पत्राच्या आरंभीचा मायना हा अर्थ देखील वामनराव जोश्यांचाच. व ‘पठनी’ वद्दल ‘पठनी’ त्यानींच सुचविलें.

सर्ग ४.

श्लोक १७ चरण २ हिंसा-हिंसा (वि.)=सर्द. अर्थात् उत्साहहीन.

श्लोक ६६ धांडी--Brother's daughter or husband's brother's daughter--Molesworth.

श्लोक ६८ अघेला- अर्धा पैसा. पण यावरून अघेल्याच्या तत्कालीन मूल्याविषयीं मात्र कांहींच बोध होत नाही.
(वि. मि. कोलते.)

सामराज.

श्लोक ७७ द्वंद्व वाटे- यावद्दल 'द्वंद्वकाटे' असा पाठ आमचे विद्यार्थी रा. रं. कृ चिंचलीकर, सी. बी. ए. हे सुचवितात व तो अगदी बरोबर आहे.

श्लोक ११८ रण- वाळूचे मैदान. (शब्दरत्नाकर)

सर्ग ५.

श्लोक १२ वाटाबिही- 'वाटा बिदी' असा पाठ आर्ही सुचविला होता. पहा-बिदी or बीद= street or lane (of a village or town) Molesworth,

• श्लोक १२९ काय- 'काक' असा पाठ पाहिजे. तथापि रा. कानिटकरांच्या समजुतीस्तव 'काग' असा पाठ घेण्यास आर्ही कबूल आहे.

श्लोक १३७ शीतोदरी- शितोदरी असा शब्द पाहिजे. शित= thein, emaciated (Apte,) शोक्तः ।

सर्ग ६.

श्लोक १५ साल्या- साली=बायकोची धाकटी बहीण.

(वि. भि. कोलते.)

श्लोक २९ अपेटी } यांचा कांहीं विशिष्ट अर्थ येथे नसून, रुक्मि-
अमाळा. } णीच्या कांतीने पेटीचा पेटीपणा नष्ट झाला
व माळेचा माळपणा नष्ट झाला. सारांश ते
अलंकार कांतिहीन झाले, एवढेच दर्श-
विण्यांस हे शब्द योजले आहेत.

श्लोक ३१ अनवट- A ring furnished with silver balls, worn on the great toe,
—Molesworth.

” ४६ पांच्या- रा. कानिटकर यांस पशूसंबंधी मंत्र असें ह्मणत होते. आतां त्यांनीं पगडी फिरविली आहे. पांच्या याचा मूळ संस्कृत शब्द ‘पंचिका’ असा असून, त्याचा अर्थ ‘Name of each book of the Aitareya Brahmana (Apte.) असा सांपडलेला आह्मीं पूर्वीच दिला आहे.

श्लोक ४७ निद्रा- या शब्दाबद्दल ‘रुद्रा’ हा शब्द मुळांत खात्रीनें असला पाहिजे. कारण त्यानें यमकही चांगलें जुळून, शिवाय अर्थ बरोबर लागतो. वैष्णव लोक आपल्या ग्रंथांत शंकराची निंदा करतात हें प्रसिद्ध आहे. ‘नित्य’ यांतील ‘नि’ च्या सान्निध्यानें ‘रुद्रा’ यामध्यें त्कल करतांना ‘रु’ बद्दल ‘नि’ पडलें असावें. पण एवढ्यानें रा. कानिटकरांचें शंकानिरसन होत नाहीसें दिसतें!

श्लोक ६२ कपाले- रा. कानिटकरांचा या शब्दाचा अर्थ अत्यंत चुकीचा आहे. अघोर वृत्तीच्या कापालिकांचा येथें काहीं संबंध नाही. येथें मीमांसकां-संबंधांचा प्रश्न असून ‘घटकपालम्’ हें

सामराज.

श्लोक ७७ द्वंद्व वाटे- यावद्दल 'द्वंद्वकाटे' असा पाठ आमचे
विद्यार्थी रा. रं. कृ चिंचलीकर, सी. बी. ए.
हे सुचवितात व तो अगदी बरोबर आहे.

श्लोक ११८ रण- वाळूचे मैदान. (शब्दरत्नाकर)

सर्ग ५.

श्लोक १२ वाटाविही- 'वाटा विदी' असा पाठ आर्ही सुचविला
होता. पहा-विदी or वीद= street or lane
(of a village or town) Molesworth,

श्लोक १२९ काय- 'काक' असा पाठ पाहिजे. तथापि रा.
कानिटकरांच्या समजुतीस्तव 'काग' असा
पाठ घेण्यास आर्ही कबूल आहे.

श्लोक १३७ शितोदरी- शितोदरी असा शब्द पाहिजे. शित=
thein, emaciated (Apte,) शोक्तः ।

सर्ग ६.

श्लोक १५ साल्या- साली=बायकोची धाकटी बहीण.

(वि. भि. कोलते.)

श्लोक २९ अपेटी } यांचा कांहीं विशिष्ट अर्थ येथे नसून, रुक्मि-
अमाळा. } णीच्या कांतीने पेटीचा पेटीपणा नष्ट झाला
व माळेचा माळपणा नष्ट झाला. सांरांश ते
अलंकार कांतिहीन झाले, एवढेंच दर्श-
विण्यांस हे शब्द योजले आहेत.

श्लोक ३१ अनवट- A ring furnished with silver balls, worn on the great toe,
—Molesworth.

” ४६ पांच्या- रा. कानिटकर यांस पशूसंबंधीं मंत्र असें ह्मणत होते. आतां त्यानीं पगडी फिरविली आहे. पांच्या याचा मूळ संस्कृत शब्द ‘पांचिका’ असा असून, त्याचा अर्थ ‘Name of each book of the Aitareya Brahmana (Apte.) असा सांपडलेला आह्मीं पूर्वीच दिला आहे.

श्लोक ४७ निद्रा- या शब्दाबद्दल ‘रुद्रा’ हा शब्द मुळांत खात्रीनें असला पाहिजे. कारण त्यानें यमकही चांगलें जुळून, शिवाय अर्थ बरोबर लागतो. वैष्णव लोक आपल्या ग्रंथांत शंकराची निंदा करतात हें प्रसिद्ध आहे. ‘नित्य’ यांतील ‘नि’ च्या सान्निध्यानें ‘रुद्रा’ यामध्यें नुकळ करतांना ‘रु’ बद्दल ‘नि’ पडलें असावें. पण एवढ्यानें रा. कानिटकरांचें शंकानिरसन होत नाहीसें दिसतें!

श्लोक ६२ कपाले- रा. कानिटकरांचा या शब्दाचा अर्थ अत्यंत चुकीचा आहे. अघोर वृत्तीच्या कापालिकांचा येथें कांहीं संबंध नाही. येथें मीमांसकां-संबंधांचा प्रश्न असून ‘घटकपालम्’ हें

मीमांसकांचे नित्याचे उदाहरण असल्याने, त्याबद्दल नैय्यायिक त्यांचा उपहास करतात.

श्लोक ६३ वेमा,तुरी- या श्लोकांत मीमांसक, नैय्यायिकांना दोष देतात. नैय्यायिक पटाचे उपादानकारण सांगताना, वेमा ((A weaver's instrument for pressing and closing the woof. commonly फणी- Molesworth व तुरी, (A weaver's beam) अशीं दोन कारणे देतात. पहा- 'तुरीवेमादिकम्' —तर्कसंग्रह. त्याचप्रमाणे घटाचे उपादान कारण सांगताना ते 'चक्र' (A pottars's wheel) असे कारण देतात. पण यांचे विवरण परलोकसाधनाच्या दृष्टीने केवळ व्यर्थ आहे. असा मीमांसकांचा नैय्यायिकांवर आक्षेप आहे. ही परिभाषा रा. कानिटकरास कोणत्याही तर्कशास्त्रांत पूर्वी कां सांप्रदयी ^१ उपापडोला-गुळपापडोला' असा पाठ 'रत्नाकरांत' आही सुचविला होता.

श्लोक ७४ चरण २ मुळे-याबद्दल 'मुलें' असा पाठ प्रथमतः आर्ही सुचविला.

श्लोक ७९ सांड्या-जोंघळें भिजवून ते वाटल्यावर त्यांत तांदळाचे किंवा इतर धान्याचे पीठ घालून तयार केलेल्या खिशीचा वळलेला पदार्थ हा तळून अथवा विस्त-

वावर भाजून खावा लागतो. (वि. भि. कोलते.)

श्लोक १३४ अवस-उत्कट हौस, हा कानिटकरांचा अर्थ बरा दिसतो.

„ १४८ चरण ३- असंख्य रथांनीही तुझी विरुद्धे वाहून नेणे शक्य नाही, इतकी ती असंख्य, असा अर्थ आमचे एक विद्यार्थी सुचवितात.

„ १५८ विषयगर्वातुन- ' विषयगर्वातुन ' असा पाठ रा. चिंचलीकर सी. वी. ए. हे सुचवितात.

सर्ग ७.

श्लोक ११ पिढें- वसावयाचा चौकोनी लांकडी पाठ (वि. वि. कोलते)

„ २० चरण १- ' वागेति ' हे क्रियापद घेऊन व ' अतिसंच सूना ' असा पाठ घ्यावा, हे कानिटकरांचे ह्मणणे ग्राह्य वाटते.

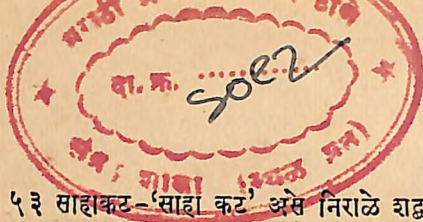
„ ५२ चौर डोली- चौरडोली-अंबारी.

„ १५४ प्रणविनी, इ०- प्रणविनि- श्रुति त्यांचा माहिमा त्याच्या पासून निघालेला (तदुच्छिष्ट), या रा. कानिटकरांच्या अर्थाबद्दल बहुतेक अभ्यासक त्यांना दुवा देतील.

सर्ग ८.

श्लोक ४ हिलाटें-हिलालें-ढेंभा. धर्मशास्त्रे परस्पर टेंभा मिरवतात असा अर्थ.

श्लोक ५१ तेज्यावरि-तेझी (फार्शी)-आरबी घोडा. अरबी भाषेत 'ता' बद्दल 'ते' होतें. पहा, तारीख-

सामराज.

श्लोक ५३ साहाकट- 'साहा कट' असे निराळे शब्द असावे. कट-
सोंगट्याच्या पटांत X अशी खूण केलेले घर.
शिपाई, पदातिफेरा, स्वारसमूह, रथ, गज,
बन्धियंत्रे इ० सोंगट्या प्रमाणे व्यवस्थित
लाविले होते.

श्लोक ८८ अपर्णे-स्वयं विशिर्णद्रुमपर्णवृत्तिता,
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमिति प्रियंवदां
वदंत्यपर्णेतिच तां पुराविदः
—कुमार. ५।२८.

श्लोक ९० चरण ४- 'फळला' असा पाठ पाहिजे.
श्लोक ९८ दुलावी-दुलावा-आगलाव्या त्यावरून दुलावी.
श्लोक १५६ चरण २ — अमुद्र=स्फुट.

,, चरण ३।४ — रुक्मिणीने श्रीकृष्णाच्या पायाकडे जी दृष्टी
खिळविली ती जणुकाय एकाद्या मेघाच्या
(पृथ्वीवरील) सिंचनाप्रमाणेच होती. रुक्मि-
णीच्या दृष्टीचा झोत व मेघाचे पृथ्वीवर सिंचन
हा उपमेयोपमानभाव येथे दाखविला आहे.

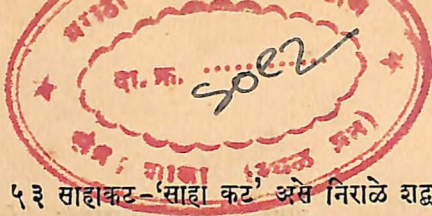
श्लोक १७४ न पाहे वैदर्भी- याच्या पुढे ' अतिशयि' असा
शब्द, वृत्तमुखार्थ घालावा असे आर्हती पूर्वी
सुचविलेच आहे.

शुद्धिपत्र.

			अशुद्ध	शुद्ध.	
पृष्ठ	२	ओळ	१४	अंगावरच	अंगांवरच.
"	६	"	९	चंद्रवाळा	चंद्र वाळा.
"	७	"	१९	रुकिमीहरणांत	रुक्मिणीहरणांत.
"	१३	"	९	असते	असेत.
"	१५	"	१५	सहजमुदर	सहजसुंदर.
"	१७	"	६	अभ्यास	अभ्यास.
"	३२	"	९	‘ या उद्गारावरून’ या पुढें हा शब्द वाचावा.	‘ समजेल ’
"	३७	"	१	संस्कृतमासबद्ध	संस्कृतसमासबद्ध.
"	३८	"	१५	पविस	पवसि.
"	४८	"	१३	मानवीस्वभाच्या	मानवीस्वभावाच्या.
"	५१	"	२	मुदलकाव्यकर्ता	मुद्दलकाव्यकर्ता.
"	५४	"	२	याचे	यांचे.
"	५८	"	१८	वामनीकाव्यसंपति	वामनीकाव्यसंपत्ति.
"	६२	"	३	असैस्तावत् ।	असैस्तावत्.
"	७७	"	११	terban	turban.
"	८४	"	२	नैण्यायिक	नैय्यायिक.

सामराज.

श्लोक ५३ साहाकट - 'साहा कट' असे निराळे शब्द असावे. कट-
सोंगऱ्याच्या पटांत X अशी खूण केलेले घर.
शिपाई, पदातिफेरा, स्वारसमूह, रथ, गज,
वन्हियंत्रे इ० सोंगऱ्या प्रमाणें व्यवस्थित
लाविले होते.

श्लोक ८८ अपर्णे-स्वयं विशिर्णद्रुमपर्णवृत्तिता,
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमिति प्रियंवदां
वदंत्यपर्णेतिच तां पुराविदः
—कुमार. ५।२८.

श्लोक ९० चरण ४ - 'फळला' असा पाठ पाहिजे.

श्लोक ९८ दुलावी-दुलावा-आगलाव्या त्यावरून दुलावी.

श्लोक १५६ चरण २ - अमुद्र=स्फुट.

,, चरण ३।४ - रुक्मिणीनें श्रीकृष्णाच्या पायाकडे जी दृष्टी
खिळविली ती जणुकाय एकाद्या मेघाच्या
(पृथ्वीवरील) सिंचनाप्रमाणेंच होती. रुक्मि-
णीच्या दृष्टीचा झोत व मेघाचें पृथ्वीवर सिंचन
हा उपमेयोपमानभाव येथे दाखविला आहे.

श्लोक १७४ न पाहे वैदर्भी- याच्या पुढें 'अतिशक्ति' असा
शब्द, वृत्तमुखार्थ घालावा असें आर्हीं पूर्वी
मुचविलेंच आहे.

शुद्धिपत्र.

			अशुद्ध	शुद्ध.	
पृष्ठ	२	ओळ	१४	अंगावरच	अंगांवरच.
”	६	”	९	चंद्रवाळा	चंद्र वाळा.
”	७	”	१९	रुक्मिणीहरणांत	रुक्मिणीहरणांत.
”	१३	”	९	असेते	असेत.
”	१५	”	१५	सहजसुंदर	सहजसुंदर.
”	१७	”	६	अभ्यास	अभ्यास.
”	३२	”	९	‘ या उद्गारावरून’ या पुढे	‘ समजेल ’
				हा शब्द वाचावा.	
”	३७	”	१	संस्कृतमासबद्ध	संस्कृतसमासबद्ध.
”	३८	”	१५	पविस	पवसि.
”	४८	”	१३	मानवीस्वभाच्या	मानवीस्वभावाच्या.
”	५१	”	२	मुदलकाव्यकर्ता	मुद्दलकाव्यकर्ता.
”	५४	”	२	याचे	यांचे.
”	५८	”	१८	वामनीकाव्यसंपति	वामनीकाव्यसंराप्ति.
”	६२	”	३	अस्रैस्तावत् ।	अस्रैस्तावत्.
”	७७	”	११	terban	turban.
”	८४	”	२	नैण्यायिक	नैय्यायिक.

REFBK

REFBK-0004092

REFBK-0004092